

פירושי המקרא של רבי שמואל לניאדו 'בעל הכלים'

נריה קליין*

רבי שמואל בן אברהם לניאדו (להלן: רש"ל) היה רבה של ארם צובה בסוף המאה השש עשרה ובתחילת המאה השבע עשרה, והיה ראש לשושלת של רבנים ממשפחת לניאדו שכינהו ברבנות העיר.¹ ככל הנראה נשלח רש"ל לארם צובה על ידי חכמי צפת כדי להנהיג את הקהילה הספרדית בעיר, אך סמכותו כדיין התקבלה גם בקרב הקהילה המוסתערבית הגדולה יותר.² על תולדותיו ידוע לנו מעט מאוד, ואף לא ידוע באיזו שנה נולד ובאיזו שנה נפטר.³ רש"ל התפרסם בעולם היהודי כולו בעיקר בעקבות פירושו למקרא, ובפרט 'כלי חמדה' על התורה ו'כלי יקר' על הנביאים, שעל שמם הוא מכונה גם 'בעל הכלים'.⁴ כרבים מיוצאי צפת במאה השש עשרה, פירושו משלבם בתוכם עיוני פשוט ופלפולים ארוכים במדרשי חז"ל וגם עיונים קבליים ומובאות משמם של גדולי מקובלי צפת בני זמנו.⁵ פרשן הפשט יחיאל הלל אלטשולר, שחיבר עם אביו את פירוש המצודות (מצודת דוד ומצודת ציון), מזכיר בהקדמתו גם את פירושו של רש"ל לישעיהו 'כלי פז' לצד גדולי המפרשים כגון רס"ג ורמב"ן.⁶ רבים מפירושו הודפסו מחדש בעשורים האחרונים בהדרת הרב עזרא בצרי בהוצאת 'מכון הכתב',⁷ ובעשור האחרון החלו לצאת בהוצאה לאור מחודשת במהדורה מפוארת

* ברצוני להודות לפרופ' יוסף עופר ולפרופ' עמוס פריש על הערותיהם המועילות והחשובות, ולד"ר ג'ורדן פינקין מספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי שסייע בידי בכל הקשור בכתבי היד של רש"ל הנמצאים שם.
¹ על תולדותיו ראו בין השאר: ש"א רוזאניס, **קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם**, חלק ג, סופיא תרצ"ח, עמ' 233–234; מ' מרגליות, **אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל**, חלק ד, ירושלים תש"י, טורים 1332–1333; ג' פוזילוב, **גדולי רבני סוריה והלבנון**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 19–36; ש' רגב, **דרשה המסורה והכתובה: דרשות ודרשנים בימי הביניים**, ירושלים תש"ע, עמ' 238; רד"צ לאניאדו, **לקדושים אשר באר"ץ** (מהדורה שלישית), ירושלים תשס"ט, עמ' 184–185; מ' בצרי, **ספר ליקוטי המליץ**, ירושלים תשס"ה, עמ' 9–36; ל' בורנשטיין-מקובצקי, **עיר של חכמים וסוחרים: הקהילה היהודית בארם צובה, 1492–1800**, אריאל תשע"ב, עמ' 140; הנ"ל, "שושלת לניאדו כמעצבת ההנהגה והמשטר בקהילת חלב במאות ה-16 עד ה-18", בתוך: י' הקר וי' הראל (עורכים), **לא יסור שבט מיהודה – הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל: מחקרים מוגשים לפרופסור שמעון שוורצפוקס**, ירושלים 2011, עמ' 251–270 [253–254]. אין לטעות בין ר' שמואל בן אברהם לניאדו ובין ר' שמואל בן שלמה לניאדו, מחבר הספר 'בית דינו של שמואל'; האחרון היה מצאצאי הראשון, וכיהן כרב בארם צובה במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה (ראו עליו למשל: בורשטיין-מקובצקי, "שושלת לניאדו", עמ' 257–259).

² בורנשטיין-מקובצקי, "שושלת לניאדו", עמ' 254, 260–261.

³ על שנת פטירתו ראו דיון בהמשך.

⁴ בין ספריו ישנו גם 'כלי פז', שזיהויו יידון בהמשך.

⁵ ראו למשל: בצרי, **ליקוטי המליץ**, עמ' 10–14; ש"י הלוי (עורך ראשי), **יהושע** [מקראות גדולות הכלים], ירושלים תש"ע, עמ' טז–יז.

⁶ "הוא מאוסף מרש"י, ואבן עזרא, ורלב"ג, ורד"ק, ומהרי"א, ואלשיך, ומכלל יופי... ומלבד הפירושים אשר פירשו נביא נביא לבד, כרס"ג, והרמב"ן, וכלי פז, ומאיר איוב, ורבים כמוהם" (מתוך: הלוי, **יהושע**, עמ' סו).

⁷ חמישה חומשי תורה עם פירוש 'כלי חמדה' יצאו בירושלים בשנים תש"ם–תשמ"ד; נביאים ראשונים עם פירוש 'כלי יקר' (בתשעה כרכים) – בשנים תשמ"ה–תשנ"ד; פירוש 'כלי פז' על ישעיהו (בשלושה כרכים) – תשנ"א–תשנ"ח; ופירוש 'כלי יקר' על תרי עשר (בשני כרכים) – בשנים תשס"א–תשס"ב. מן הפירוש לתרי עשר חסרים במהדורה זו חלקים רבים; ראו דיון להלן.

בההדרת הרב שמעיה יצחק הלוי, שממנה יצאו עד כה פירושי רש"ל לבראשית, ליהושע ולשופטים.⁸

על אף חביבותם של פירושי רש"ל על לומדי תורה, הם לא זכו לעיון מדעי מסודר.⁹ בין המחקרים שדנו בפירושו דומה שאפשר לציין רק את שלושת מאמריו של עמוס פריש, שניתח את פירושי רש"ל לשופטים ח 22–23 (סיפור הצעת המלוכה לגדעון) ולשמ"א יא 1–13 (סיפור הושעת שאול את יבש גלעד) והבליט את תרומתו של רש"ל לחקר הספרותי של המקרא.¹⁰ לקראת עיון מפורט בפירושי רש"ל ערכתי מחקר מקדים כדי לברר אילו מפירושו ישנם בידינו, והתגלה שיש בנושא זה פערים רבים הדורשים מילוי: בסקירות שונות של פירושי רש"ל נפלו טעויות בזיהוי ספריו, נפל בלבול בשמותיהם ואף יוחסו לו חיבורים שאינם שלו. מטרתו של המאמר הנוכחי, אם כן, היא לשמש כ'מבוא טכני' לפירושו של רש"ל הידועים לנו. להלן תיבחנה הידיעות שברשותנו באשר לפירושו השונים, אלה שנדפסו ואלה שנתרו בכתב יד. לבסוף אדון בכמה קטעים מתוך כתבי היד שיש לזהותם כאוטוגרפים של רש"ל, ובסעיף נוסף אבחן את סוגיית שמותיהם של פירושי רש"ל, שגם בהם נראה שנפל שיבוש.

1. פירושי רש"ל הנדפסים

הנתונים הברורים ביותר בנוגע לפירושי רש"ל עולים מתוך ספריו שהודפסו באופן מסודר, בעוד שבכתבי היד המצב סבוך יותר. עוד בחייו הספיק רש"ל להוציא לאור את פירושו לתשעת הספרים הראשונים של המקרא, מבראשית ועד מלכים. פירושו לתורה 'כלי חמדה' יצא לאור בשנת ש"ו (1595), ואילו פירושו לנביאים ראשונים, 'כלי יקר', ירד לדפוס בשנת שס"ג (1606). לאחר מותו הדפיסו נכדיו בשנת תי"ז (1657) את פירושו על ספר ישעיהו.

1.1 'כלי חמדה' על התורה (דפוס ראשון: ונציה ש"ו)

על פי עדותו, סיים רש"ל את חיבור פירושו לתורה בכ' בטבת ש"ד (2 בינואר 1594),¹¹ ולאחר מכן שקד על התקנת מפתחות לספר.¹² נראה שהוא הזדרז לשלוח את הספר מארם צובה לבית הדפוס בוונציה בהקדם האפשרי, שכן בי"ח באב – חצי שנה לאחר סיום כתיבת הספר – כבר החלה באיטליה מלאכת ההדפסה. המלאכה ארכה מעט יותר משנה. בשער הפירוש לתורה נכתב 'ותהי ראשית מלאכתו היום יום ה' ח"י מנחם שנת ותתענג בדש"ן' – כלומר י"ח באב ש"ד (25 ביולי

⁸ בסדרה זו יצאו עד כה פירושי 'כלי יקר' ליהושע (הלוי, יהושע) ולשופטים (ש"י הלוי [עורך ראשי], **כלי יקר: שופטים**, ירושלים תשע"ז), ופירוש 'כלי חמדה' לבראשית (ש"י הלוי [עורך ראשי], **כלי חמדה: בראשית**, ירושלים תשע"ו).

⁹ יוליה שוורצמן מציינת ש'פעלו הפרשני של ר' שמואל לניאדו לא זכה עד כה למחקר יסודי' (י' שוורצמן, "נדרו של יפתח: טיפולוגיה של הפרשנות המסורתית", **בית מקרא** נ [תשס"ה], עמ' 261–280 [272]).

¹⁰ ע' פריש, "פרשנותם של ר' שמואל לניאדו ור' יעקב פארדו להצעת המלוכה לגדעון", **סיני** קח (תשנ"א), עמ' קמז–קנג; הנ"ל, "פרשנות ספרותית של המקרא מן המאה ה-16: עיון בפירושו של ר' שמואל לניאדו לסיפור הושעת שאול את יבש גלעד (שמ"א יא 1–13)", **עיוני מקרא ופרשנות** ה (תש"ס), עמ' 351–363; הנ"ל, "קווים לתרומתה של הפרשנות הבתר-קלסית להוראת הסיפור המקראי", **שאנן** יב (תשס"ז), עמ' 41–52.

¹¹ ש' לניאדו, **כלי חמדה**, ונציה ש"ו. בסוף הספר רשם רש"ל את התאריך שבו סיים את חיבור הפירוש: 'נשלם כלי חמדה בחדש טבת עשרים בו, שנת שמח"ו את ירושלים, פה ארם רוצה [צ"ל: צובה] תושלב"ע' (לניאדו, **כלי חמדה**, דף רסח ע"ב).

¹² כך עולה מן ההקדמה הקצרה לחלק המפתחות: 'אמר הצעיר: אחרי רואי אשר עד כה עזרני ה' החל וגמור כלי חמדה, אמרתי אני בלבי לעשות לו אזנים לחכמה במפתחות מפותחות פיתוחי חותם דרך כלל הדרושים איש איש על דגלו בשמותם, ודרך פרט על כל הפסוקים תורה נביאים וכתובים ומאמרי חז"ל בלשונותם למען יחזיק במ כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול ופתוח יפתח כל איש פותח כיוון ואין אומ' השב, וזה החלי בעזרת מחוללי הוא מנת חלקי יתמוך גורלי אמין' (שם, דף רסט ע"א).

13; (1594) ובסופו נכתב 'נשלם פה ויניציאה יום טו"ב תשרי שנ"ו חכמים' – כלומר י"ז בתשרי שנ"ו (10 בספטמבר 1595).¹⁴

ביוניציאה עבר הספר הגהה תחת ידו של רבי יצחק גרשון, תלמידו של רבי משה אלישיך מצפת ומגיה ספרים ידוע. ר"י גרשון עבר מצפת ליוניציאה, ושם עבד בין השאר כמגיה בשני בתי דפוס, ותחת ידו עברו ספרי קודש רבים.¹⁵ בתוך הספרים הללו נהג ר"י גרשון לשלב הערות למדניות פרי עטו, והוא סימן אותן בראשי התיבות של שמו – יג"ר (או יג"ר שהדו"תא', על סמך הכתוב בבראשית לא 47).¹⁶ גם בהגהת הספר 'כלי חמדה' נטל לעצמו ר"י גרשון את החופש לשלוח יד במפתחות ספרו של רש"ל, שלדעתו היו מסודרים באופן שאינו נוח לקורא, והעיר על כך בחתימת המפתחות;¹⁷ וכן העיר כמה הערות לאורך הספר.¹⁸ התערבותו של ר"י גרשון ב'כלי חמדה' הובילה בטעות ל'המצאת' ספר חדש לרש"ל בסקירות מודרניות של ספריו. במספר סקירות כאלו נזכר ספר 'מבקש ה' כביאור נוסף על התורה שחיבר רש"ל, שנזכר בדרשתו השלישית לפרשת כי תשא: 'ובספרי אשר כריתי לי ביאור על התורה קראתיו **מבקש ה'** הארכתי בזה...'.¹⁹

עצם ההנחה שרש"ל כתב חיבור נוסף על התורה לצד 'כלי חמדה' היא בגדר הפתעה, אך למעשה מתברר שמדובר בטעות. ספר זה נזכר בסופה של הערה ארוכה של ר"י גרשון, המתחילה במילים "ואני המג' לזכות את הרב' יצאתי בעקבי התלונ'..." בשל אורכה של ההערה, ראה ר"י גרשון לנכון לסמן לקורא את סופה באמצעות סימן היכר הידוע שלו – יג"ר:

'ובספרי אשר כריתי לי ביאור על התורה – קראתיו **מבקש ה'** – הארכתי בזה, עם קצת פסוקים מורים זה, לא עת האשפם [כך!; נ"ק] הנה בספר זולתי, גם כי הוא לי אחי וראש, שם תפקחנה עיני מורים לדרוש. יג"ר שהדו"תא. זה יספיק לתלונה זו ואם רבה היא והחכם יחכם עוד'.²⁰

ר"י גרשון מזכיר את ספרו, מבקש ה', במקומות נוספים, ואין ספק שהכוונה היא לאותו הספר הנזכר כאן.²¹ אם כן, רש"ל לא חיבר ספר בשם זה.

¹³ לכאורה ניתן היה להבין שמדובר בשנת שנ"ו (=בדש"ן; כך למשל א"מ הברמן, **המדפיס זואן די גארה ורשימת ספרי בית דפוסו**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 81; פוזיילוב, **גדולי רבני סוריה**, עמ' 23; הלוי, **יהושע**, עמ' יט); אך מאיר בניהו כבר העיר על כך שיום י"ח במנחם-אב יצא ביום חמישי בשבוע רק בשנת שנ"ד (=דש"ן), ולא שנ"ו (מ' בניהו [עורך], **אסופות: ספר שנה למדעי היהדות, ספר שלושה עשר, ובו נכללו מחקרים על רבי יצחק גרשון ועל הספרים שנדפסו בוניציאה בבית הדפוס של קאליון**, ירושלים תשס"א, עמ' עה, הערה 1). מלבד זאת, כפי שצוין בסמוך, מלאכת ההדפסה נשלמה בי"ז בתשרי שנ"ו, ולא ייתכן שהיא הושלמה לפני שהחלה.
¹⁴ לניאדו, **כלי חמדה**, דף רסח ע"ב.

¹⁵ לרבי יצחק גרשון, חייו ופועלו, הוקדש כרך יג בכתב העת אסופות. ראו בניהו (עורך), **אסופות**. ראו גם: Y. Dweck, 'Editing Safed: The Career of Isaac Gershon', *JSQ* 17 (2010), pp. 44–55; ש"י הלוי (עורך ראשי), **אוצר מגילת אסתר: והוא פתשגן כתבים**, פתח תקוה תשע"ו, עמ' כה–ל.

¹⁶ בניהו (עורך), **אסופות**, עמ' 5.

¹⁷ לניאדו, **כלי חמדה**, מפתחות המאמרים והפסוקים, דף ז ע"ב: 'אמר המגיה: ראה ראיתי לרב המחבר מחלק המאמרים לשני מחננים המחברים אל עבר א' והמפוזרים אל עבר אחר: וזה מתלאה רבה ללמדנים ההולכים מישרים בזה אחר זה אמרתי גם אני אסדרם בסדר הישר בזה אחר זה כאשר באים בקרב החבור על כל דבור ודבור, והיה כל מבקשם ימצאם כאשר המה יושבים, וכבוד הרב כדקאי קאי...!'

¹⁸ ראו למשל: לניאדו, **כלי חמדה**, דף ו ע"א; קכו ע"א: 'ול' יג"ר מציאה בזה...! (אך בדפוס שני [פראג ש"ע, דף קל ע"א]: 'ולע"ד נר' שמצינו בזה...').

¹⁹ הרב ע' בצרי (מהדיר), **בראשית עם כלי חמדה**, ירושלים תש"ם, מבוא, עמ' ט; הלוי, **יהושע**, עמ' כג. הוזכר גם אצל פוזיילוב, גדולי רבני סוריה, עמ' 29; M.J. Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book: An Abridged Thesaurus*, vol. 1, Leiden 2011, p. 109. קדם לכל אלה מ"מ קרענגיל, בעל הגהות 'מנחם ציון' על 'שם הגדולים' לחיד"א (רח"ד אזולאי, **שם הגדולים השלם**, פאדגורוז תרס"ה, דף צה ע"א, הערה סה).

²⁰ לניאדו, **כלי חמדה**, דף קכו ע"א.

²¹ בניהו (עורך), **אסופות**, עמ' כה–כו. על המופיע שם יש להוסיף שר"י גרשון הגיה בשנת שנ"ו ספר נוסף בשם זה: ר' שמואל חאג'י, **ספר מבקש ה'**, ויניציאה שנ"ו. בסוף הספר חתם המחבר בהבהרה שבה הוא מודה ששמע על כוונתו של ר"י גרשון להוציא ספר בשם זה, ומעיד שלא 'גנב' מר"י גרשון את הרעיון לשם הספר: 'הגם כי ראה ראיתי פה ויניציאה ה' הבירה בקצת ספרים מוגהים על יד החכם כהר"ר יצחק גרשון נר"ו בהקדמתו המיעדת להדפיס

מבנהו ותוכנו של ספר 'כלי חמדה' על התורה שונה מפירושו של רש"ל על נביאים וכתובים, ואף איננו 'פירוש' במובן הרגיל, שכן רש"ל לא פירש בו את פסוקי התורה באופן מסודר. למעשה מדובר באסופת דרשות על פרשיות השבוע, ולכל פרשה הובאה לפחות דרשה אחת. המבנה הפנימי של הדרשות זהה בדרך כלל. הדרשה נפתחת במדרש חז"ל המשמש ככותרת לדרשה. לאחר מכן הציג רש"ל יסוד רעיוני כלשהו והביא לו סימוכין ודוגמאות מפסוקים מספרי המקרא השונים, ואז שב וביאר את המדרש הפותח לאור היסוד שהציג. לבסוף גם פירש לאורו קטע מן הפרשה. מבנה הדרשה ב'כלי חמדה' זכה לתיאור בעמוד האחרון של המהדורה השנייה (פראג ש"ע) על ידי המדפיסים,²² במהדורות המודרניות²³ וכן באופן ציורי בהקדמתו של רש"ל עצמו ל'כלי יקר' על נביאים ראשונים:

אחרי הודיע אלהים את כל זאת התורה בחדס אל מראשית אחרית לעיני כל ישראל אשר שם שם לי חק חקתי תוכות וחקי ירכות חק ומשפט משפטי הדרושים בכלי חמדה באר היטב על הלוחות הולך נכוחות, שם נתתי את דודי אל המעיינים דרושים ערוכים בכל ושמורי' בכל דרוש ודרוש דבר דבור על אופניו אל עבר פניו לא יטה ימין ושמאל מהמערכה על הדרוש בחרוזי' מתורה לנביאים ומנביאים לכתובים כתובים באצבע אלהים ובדברי חכמים כדרכונות דברי חכמים וחידותם מאשר יגידו יעמדו על כל קוץ וקוץ תלי תלים של הלכות הליכות עולם להם, והרחבתי מע"ד [=מעניות דעתי] מאשר חנן אלהים לעבדו ברחמיו מרום שמיו על שפל מצבי...

למרות האופי הפואטי והחידתי של הדברים, ניכר שרש"ל ראה את עיקר תוכנו של ספרו 'כלי חמדה' ב'דרושים ערוכים' – שכלל הנראה היו היסודות שאותם פיתח בכל דרשה – כשלכל דרוש הביא ראיות מתורה, נביאים וכתובים וכן מדברי חז"ל. ניתן לראות ביסודות הללו בסיס לתפיסותיו הפרשניות והמחשבתיות של רש"ל, שכן ישנן מאות (!) הפניות ל'כלי חמדה' בשאר פירושו למקרא, כמות גדולה בהרבה מההפניות לכל ספר אחר. חיפוש ממוחשב בפירוש 'כלי יקר' לספר יהושע, למשל, מעלה 18 הפניות ל'כלי חמדה', ובספר שופטים – 33 הפניות.

- 'כלי חמדה' הודפס שוב, כפי שכבר נרמז לעיל, בשלוש מהדורות נוספות:
1. דפוס שני, מהדורת פראג. נהוג לתארך אותה לשנת ש"ע, המופיעה בשער הספר כשנת תחילת המלאכה. על פי קולופון המדפיסים שבסוף הספר, המלאכה נסתיימה בעשרה בטבת ש"ע"א (16 בדצמבר 1610).²⁴ דפוס זה מבוסס על דפוס ונציה שכן הובאו בו הערותיו של ר"י גרשון ונשתמרו בו טעויות שהופיעו גם בדפוס ונציה.²⁵
 2. מהדורת הרב בצרי (הוזכרה לעיל), ירושלים תש"ם–תשמ"ד.
 3. מהדורת הרב הלוי, שממנה יצא עד כה לאור רק 'כלי חמדה' על בראשית, ירושלים תשע"ו.

1.2 'כלי יקר' על נביאים ראשונים (דפוס ראשון: ונציה שס"ג)

ספרו השני של רש"ל שהודפס בחייו הוא 'כלי יקר' על נביאים ראשונים.²⁶ הפעם הגיה אותו אחיינו וחתנו, רבי אברהם לניאדו, בנו של רבי יצחק, אחיו של רש"ל. רבי אברהם נסע בעצמו לוונציה,

ספר ויקרא שמו בישראל מבקש ה', אלא אלהים הוא יודע וישראל הוא ידע כי מהיותי בעיר טראבליס של מערב קראתי שם הספר הזה מבקש ה' ודבר דבור בטעמו כאשר באר היטב בהקדמה. לכן אלי הצדק קוראי ספר זה מובטח אני בשלכם [מן הסתם צ"ל: בשלכם] הצלול והברור שלא יטעה בזה לאותו המיועד לבא לדפוס כאשר יגזור רוח האדון הנזכר, ועוד גם כן כי שם המחברי' לא ראי זה כראי זה ולא מחליף' (שם, דף רנח ע"א).

²² ש' לניאדו, **כלי חמדה**, פראג ש"ע, דף רעה ע"ב.

²³ בצרי, **בראשית**, מבוא, עמ' ה–ו; הלוי, **בראשית**, עמ' ד–ו.

²⁴ דף רעה ע"ב: 'תם ונשלם מלאכת הקדש היום יום א' בע"שרה בטבת לפ"ק'. האותיות א', ע' וש' נכתבו בגופן שונה, כדי לסמן את השנה ש"ע"א. בשנה זו אכן חל עשרה בטבת ביום ראשון בשבוע (16 בדצמבר 1610).

²⁵ ראו על כך: הלוי, **בראשית**, עמ' ח.

²⁶ ש' לאניאדו, **ספר כלי יקר**, ויניציאה שס"ג.

דאג להדפסת הספר ואף התקין לו מפתחות.²⁷ בשער הספר מופיע תאריך תחילת המלאכה בלשון דומה לזו שב'כלי חמדה' שקדם לו: 'ותהי ראשית מלאכתו בחדש אלול השס"ג פ' הוא חייך וארך ימיך' (יולי-אוגוסט 1603). בשונה מ'כלי חמדה', לא מופיע בסוף 'כלי יקר' תאריך השלמת המלאכה, ומאיר בניהו משער שהיא הושלמה בסוף שנת שס"ד (1604).²⁸ מכיוון שרש"ל סיים את כתיבת ספר 'כלי חמדה' סמוך להדפסתו, נראה שאת הספר 'כלי יקר' רחב ההיקף (כ-1100 עמודים) החל לחבר רק לאחר מכן, לאחר שנת שנ"ד (1594), וכמובן סיים את הכתיבה לפני שנת שס"ג (1603) – השנה שבה הודפס הספר.

כאמור, הפירוש לנביאים ראשונים שונה בתוכנו מספר 'כלי חמדה', והוא אינו אסופת דרשות כי אם פירוש צמוד על סדר הפסוקים. רש"ל ראה לנכון לציין בעצמו את השינוי באופי הכתיבה בהקדמתו ל'כלי יקר':

אמרתי אני בלבי הנה עתי עת דודים עת רצון... לזכות הרבים הקטנים עם הגדולים בקבצי אשר דברתי על הנביאים, ואנכי חזון הרבתי בכלי חמדה... מפוזר ומפורד בין הדרושים חדושים זעיר שם זעיר שם כפי הענין, ואוסיף בהם ביאור כעת... רוב בנין ורוב מנין ממה שכתבו המפרשים ז"ל איש על דגלו באותות חדשים גם ישנים... ואם אמור אומר לדרוש ולתור על כל פסוק דרוש רחב מקושר ומעוטר מוכתר מן התורה ומהנביאים ומהכתובים תכבד העבודה עלי ועל האנשים הנגשים לקרבה אל המלאכה הזאת... אשר לעומת זה אמרתי ואבחר לשון ערומים, אפילו במקום שאמרו להאריך אני רשאי לקצר, ואברר סולת נקיה מנופה ב"ג נפה... ואלה הגבורים במלחמתה של תורה חכמים ז"ל בעלי אסופות... במדרשי' ובגמרא, ואחריהם רש"י ז"ל, ואחריו הרד"ק ז"ל, ואחריו הרלב"ג ז"ל, ואחריו מהר"י ז"ל. גם ב"ה אחפש בנרות על כל המחברי' – ובראשם הרב בעל העקידה ז"ל, אשר הרבה לדבר וחיילי' יגבר – ואחריו שאר כל המחברי' ז"ל דבר דבור על אופניו, וגם אני הצעיר אחוה דעי גם אני... אז תפקחנה עיני עברי"ם...

לצד המפרשים שהזכיר כאן, נהג רש"ל, כמו בכל ספריו, להביא גם מתורתם של חכמי צפת, שמפיהם למד, וכן מבנו רבי אברהם לניאדו²⁹ וחתנו – גם הוא רבי אברהם לניאדו – מגיה הספר כאמור.³⁰ בהתאמה לדבריו בהקדמה, המבנה הכללי של כל יחידה פרשנית זהה ברוב פירושו לנביאים ולכתובים הידועים לנו. תחילה רש"ל מביא את דברי חז"ל ומדקדק בהם, לאחר מכן מצטט את פירושי הראשונים, ובעיקר את רש"י, רד"ק ומהרי"א (רבי יצחק אברבנאל), ולבסוף פורס את פירושו שלו, הנפתחים בדרך כלל ב'ולעד'ן' (=ולעניות דעתי נראה). באופן הזה הביא רש"ל ללומד את דברי כל המפרשים ואת פירושו שלו בספר אחד במקום שהלומד יצטרך לעיין בכמה פירושים שונים בו זמנית. בשער הספר נכתב הדבר בתמצית: 'ישמח הקונה במוצאו שלל רב לרוות צמאונו בראותו דעות האנשים אשר נקבו בשמות [חז"ל והמפרשים] ודעת המחבר הנ"ל, ואשר ימצא זה הספר בידו כאילו נמצא בידו בית מלא ספרים'.

'כלי יקר' על נביאים ראשונים הודפס שוב בתוך מקראות גדולות 'קהלות משה' שהוציא לאור רבי משה פרנקפורט בשנת תפ"ו (1725–1726) באמסטרדם. לפני מספר עשורים הודפס הפירוש

²⁷ כך רבי אברהם מעיד על עצמו בראש המפתח הראשון, לספר יהושע (שם, דף נט ע"ב). באותה השנה הדפיס רבי אברהם בוונציה גם את ספרו 'מגן אברהם', שאותו הגיה ר"י גרשון (א' לניאדו, ספר מגן אברהם, ויניציאה שס"ג).
²⁸ מ' בניהו, **היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה מגירוש ספרד עד תום הריפובליקה הויניציאנית**, תל אביב תש"ם, עמ' 181.

²⁹ הרב ע' בצרי (מהדיר), **כלי יקר – שמואל א'**, כרך א, ירושלים [ל"ת], עמ' 13; **שמואל ב'**, כרך א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 316, 320; **מלכים א'**, כרך א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 28; **מלכים ב'**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 146, 252.
³⁰ בצרי, **יהושע**, עמ' 14; **שופטים**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 102, 370, 400, 435; **שמואל א'**, כרך א, עמ' 38, 99; **שמואל ב'**, כרך א, עמ' 72. בפירושו לספר שופטים הזכיר רש"ל את חתנו לעיתים ללא שם, ואפשר להסיק מכך שבזמן כתיבת הפירוש לשופטים היה לו עדיין רק חתן אחד. ואכן, שמו של רבי מרדכי הכהן, חתנו השני, נזכר רק בפירושו לישעיהו, שכנראה נכתב מאוחר יותר; עם זאת, בפירושו לישעיהו לא נזכר שמו של רבי אברהם, חתנו הראשון.

בההזרת הרב בצרי (ירושלים תשמ"ה-תשמ"ח), ולאחרונה יצאו לאור הפירושים ליהושע ולשופטים במהדורתו של הרב הלוי (ירושלים תש"ע, תשע"ז).

1.3 'כלי פז' על ישעיהו (דפוס ראשון: ונציה ת"ז)

בחזיון הספיק רש"ל להדפיס את פירושו לתשעת הספרים הראשונים של המקרא, מבראשית ועד מלכים. הוא הותיר אחריו פירושים לספרים נוספים בכתבי יד, ומתוכם דאגו נכדיו, לוי ויצחק – בניו של אברהם לניאדו – להדפיס את פירושו לישעיהו. כמו קודמיהם, שני הנכדים הדפיסו את הספר בוונציה, והם אלה שהגיהו אותו. תאריך תחילת המלאכה מופיע גם כאן בשער הספר: 'ותהי ראשית מלאכתו שלשה לחדש טבת שנת זית רענן לפק' (9 בדצמבר 1656). בדומה לספר 'כלי יקר', תאריך סיום המלאכה אינו מופיע, אך בתחתית השער הוזכרו בלועזית מקום ושנת ההוצאה: 'In Venetia, 1657'. מכיוון שהכתובת הזו אינה מתאימה לתאריך תחילת המלאכה שחל בסוף שנת 1656, מסתבר שמדובר בשנת סיום המלאכה. ניתן גם להסיק מכאן שאף על פי שהתאריך העברי שבשער מציין את תחילת המלאכה, השער הודפס רק בסופה. למידע זה עשויה להיות משמעות בהמשך.

בפירוש זה הזכיר רש"ל חידושים מבנו, רבי אברהם,³¹ וכן מחתנו רבי מרדכי הכהן.³² נוסף על כך רבי מרדכי הוסיף הגהות משלו שהודפסו אף הן ומתחילות בדרך כלל במילים 'ואני הצעיר מרדכי הכהן יצ"ו...'³³ וגם המגיה, לוי לניאדו, הוסיף הערות משלו.³⁴ גם 'כלי פז' על ישעיהו הודפס שוב במקראות גדולות 'קהלות משה' של רבי משה פרנקפורט (אמסטרדם תפ"ז). פירוש זה יצא לאור שוב במהדורת הרב בצרי, בשנים תשנ"ו-תשנ"ה, בשלושה כרכים המעידים על אורכו הרב של הפירוש.

2. פירושי רש"ל בכתבי יד

פירושו של רש"ל הודפסו על פי סדר המקרא: תחילה 'כלי חמדה' על התורה, לאחר מכן 'כלי יקר' על נביאים ראשונים ולבסוף 'כלי פז' על ישעיהו. אך מספר מקורות מעידים על כך שרש"ל כתב פירושים על כל המקרא. רבי שלמה לניאדו, נכדו של רש"ל ורבה של ארם צובה, כתב הקדמה קצרה לספר 'כלי פז' שהדפיסו שני אחיו, ובו הוא סקר את ספריו של רש"ל:

כך מקובלני מבית אבי אבא... אשר זכה וזיכה את הרבים בספרים... מהם יצאו נצבים לעיני כל ישראל הקדושים והאהובים כל"י חמדה וכל"י יקר בשמות נקובים, והחוט המשולש כל"י פז הנחמד מזהב ומפז, והשאר הנם כתובים עד ספר דברי הימים שלמים וכן רבים. פז נתן לישראל קרא רבץ קארי וכתוב וכלביא הביא לדפוס...³⁵

גם אחיו, רבי לוי לניאדו, שהגיה את ספר 'כלי פז', סקר בהקדמת המגיה את ספרי רש"ל, ולאחר שהזכיר את שלושת הספרים שנדפסו, הוסיף: 'ועוד לו נוסף עליהם כהנה וכהנה פירושים ישרים

³¹ הרב ע' בצרי (מהדיר), **כלי פז: פירוש על ישעיהו**, כרך א, עמ' 36, 40, 54, 111, 152; כרך ב, עמ' 33, 34, 128, 37.

³² בצרי, **כלי פז**, כרך א, ירושלים תשנ"ו, עמ' 78, 94, 141, 145, 208, 304, 419, 489; כרך ב, ירושלים תשנ"ז, עמ' 16, 35, 48, 68, 93, 127, 197, 226, 341, 399.

³³ בצרי, **כלי פז**, כרך א, עמ' 327, 351, 360, 370, 380; כרך ב, עמ' 108, 179, 248, 271, 287, 420, 448; כרך ג, עמ' 34, 44, 58, 150, 178, 204, 254, 284, 377.

³⁴ בצרי, **כלי פז**, כרך א, עמ' 32, 68, 75, 81, 110, 112, 146, 149, 152, 153, 156, 164, 174, 184, 190, 210, 213, 218, 250, 280, 346, 347, 356, 406, 419, 420, 464, 540; כרך ב, עמ' 17, 59 (2*), 129, 131, 143, 147, 324, 327, 357, 409, 413, 420; כרך ג, עמ' 224, 227, 233, 377, 399, 480, 481, 632, 638.

³⁵ מליצה על הכנת ספרי רש"ל לדפוס, על פי הפסוקים 'פָּרַע רַבִּץ פְּאָרְיָהּ וּכְלָבְיָא מִי יְקִימֶנּוּ' (בראשית מט 9), 'פָּרַע שָׁכַב פְּאָרְיָהּ וּכְלָבְיָא מִי יְקִימֶנּוּ' (במדבר כד 9): הוא 'קרא', ואז 'רבץ... וכתוב' (ישב לכתוב), ולבסוף 'וכלביא הביא לדפוס'.

ונכשרים, עד סוף כל הארבעה ועשרים'. כך גם מופיע בעדות מאוחרת יותר של רבי רפאל שלמה לניאדו, מצאצאי רש"ל, רבה של ארם צובה ומחבר שו"ת 'בית דינו של שלמה', שכתב על אודות רש"ל באחת מתשובותיו:

כמוהר"ר שמואל לאניאדו ז"ל הר"ב הכלים כלי חמדה וכלי יקר וכלי פז ונדפסו, ועוד לו כלים מכלים שונים על כל הארבעה ועשרים ספרים, מספר ירמיה עד סוף דברי הימים, ולא נדפסו והמה בכתובים. ועוד אומרים שהיה לו ספר כלי גולה שלא נדפס ולא נודע מה הוא ועל מה הוא מדבר.³⁶

ואכן לפחות חלק מהפירושים האלו ידועים בכתבי יד ובכמה מקורות הובאו רשימות שלהן,³⁷ אך כאמור בכל הרשימות ישנם אי-דיוקים ושיבושים בנוגע לחלק מן הפירושים. להלן אעמוד על דיוקם של הדברים ואציג תמונה מדויקת ככל הניתן של הפירושים הידועים לנו. מטעמי נוחות, סומנו כתבי היד המרכזיים באותיות האלה:

1. **ל1, ל2, ל3** – הספרייה הבריטית בלונדון, Or. 9948-9950. הכרך הראשון (**ל1**) כולל פירושים על חלקים מירמיהו ויחזקאל, ושני הכרכים האחרים (**ל2, ל3**)³⁸ כוללים פירושים על תרי עשר. משום שדפים רבים נכרכו שלא על פי הסדר קשה מאוד להתמצא בהם. לפיכך ראיתי לנכון להציג בהמשך מעין 'תוכן עניינים' שנועד להבהיר את הסידור הפנימי הנכון בכל כרך.
2. **ס1** – ספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי, Ms. 1094. המשכו של כ"י **ל1** (פירוש על יחזקאל).
3. **ס2, ס3** – ספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי, Ms. 657-658. פירוש על תרי עשר בשני כרכים.
4. **ס4**³⁹ – ספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי, Ms. 659. פירוש על עזרא-נחמיה.
5. **י** – הספרייה הלאומית בירושלים, MS Heb. 24^o81. קטע מן הפירוש ליחזקאל החסר בכ"י **ל1**.

מלבד שמונת כתבי היד הללו, שרדו מספר דפים בודדים מפירושי רש"ל, שיידונו בהמשך בנפרד.

2.1 פירוש רש"ל על ירמיהו

פירוש רש"ל לירמיהו שרד באופן המועט ביותר מבין פירושי לנביאים. מתוך הפירוש לירמיהו השתמרו שישים דפים בראש כ"י **ל1** (עמ' 1א-60ב), המורכבים ממספר קבוצות דפים שנכרכו בסדר משובש, וכן שני דפים נוספים מתוך הפירוש לירמיהו מט, שנדדו לכ"י **ל2** (162א-163ב). בסך הכול נותרו מפירושו של רש"ל לירמיהו החלקים האלה, המופיעים כאן על פי סדר הספר:

³⁶ ר"ש לניאדו, ספר כסא שלמה, ירושלים תרס"א, דף א ע"א.
³⁷ ראו למשל: רח"ד אזולאי, שם הגדולים, ורשה תרמ"ד, מערכת גדולים אות ש', קטו; בצרי, בראשית, מבוא, עמ' ח-ט; בצרי, ליקוטי המליץ, עמ' 22-32; ש' רגב, דרשה המסורה והכתובה: דרשות ודרשנים בימי הביניים, ירושלים תש"ע, עמ' 238; לאניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 184; הלוי, יהושע, עמ' כג; בורנשטיין-מקובצקי, "שושלת לאניאדו", עמ' 253.
³⁸ כ"י **ל3** הועלה לרשת בסריקה צבעונית:

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS990001239040205171-1#FL45523172

³⁹ כ"י **ס2, ס3** ו-**ס4** הועלו לאחרונה לרשת בסריקה צבעונית:

https://mss.huc.edu/ajaxzoom/single.php?zoomDir=/pic/zoom/MS_657 :**ס2**

https://mss.huc.edu/ajaxzoom/single.php?zoomDir=/pic/zoom/MS_658 :**ס3**

https://mss.huc.edu/ajaxzoom/single.php?zoomDir=/pic/zoom/MS_659 :**ס4**

1. ב 14-26 (ל1: 8א-ב [ב 14-ג 1] + 49א-ב [ג 3-1] + 41א-48ב [ג 3-19] + 50א-ב [ג 19-20] + 10א-38ב [ג 20-22] + 9א-ב [ו 22-26])
2. י 4-יא 2 (ל1: 51א-60ב)
3. מט 7-10 (ל2: 162א-ב)
4. מט 11-20 (ל1: 39א-40ב [19-11] + ל2: 163א-ב [19-20])

ארבעת הדפים שהשתמרו מפירוש רש"ל לירמיהו מט זהים בכתיבתם, ונראה שיצאו מתחת ידו של מעתיק אחד, שאינו זהה למעתיק של שאר הפירוש לירמיהו.

בחלק מהדפים בפירוש לירמיהו בכ"י ל1 נוספו הערות גיליון הנפתחות במילים 'ולי המגיה', 'ואני המגיה' וכיוצא באלה.⁴⁰ מלבד זאת, ניתן למצוא גם תוספות בגיליון שנראה שהן תוספות של רש"ל בעצמו,⁴¹ כמו בעמ' 31א: 'אחר שכתבתי זה קרוב לתשעה [שנים] מצאתי בהקדמת תיקוני הזוהר...'; 'וחתני הר' מרדכי [יצ"ו] תירץ...'. ייתכן שמדובר בהעתקה שנועדה לשם הכנת הפירוש לדפוס, אולי עוד בחיי רש"ל, ושעליה הוסיפו רש"ל והמגיה את הערותיהם. ראו גם להלן, בדיון על הפירוש ליחזקאל.

2.2 פירוש רש"ל על יחזקאל

פירוש רש"ל ליחזקאל השתמר כמעט בשלמותו. הוא מופיע בצמוד לפירוש לירמיהו בכ"י ל1, והמשכו הישיר נמצא בכ"י ס1. כאמור לעיל, קטע קטן נוסף שחסר ממנו נמצא בספרייה הלאומית בירושלים (י). בכ"י ס1, 65א, העיר המעתיק: 'כאן חסר דף'. הדף החסר מכיל את הפירוש ליחזקאל כט 8-12 (סופו), 13-16, זהו הקטע היחיד החסר מן הפירוש ליחזקאל. כך בצירוף שלושת כתבי היד עולה בידינו פירוש כמעט שלם לספר:⁴²

1. הקדמה לביאור מעשה מרכבה, ופירוש ליחזקאל א 1 (ל1: 61א-63ב)⁴³
2. א 1-5 (ל1: 68א-73ב)
3. א 5-7 (ל1: 64א-67ב)
4. א 7-יד 23 (ל1: 74א-191ב)
5. יד 23-טז 16 (י: 6א-17ב)⁴⁴
6. טז 16-31 (י: 2א-5ב)
7. טז 31-יז 6 (י: 18א-29ב)
8. יז 6-כ 1 (ל1: 192א-211ב)
9. כ 1-סוף (ס1: 1א-168ב)

כתב היד השלם שלפנינו יצא מתחת ידם של שני מעתיקים שונים לכל הפחות. מהשוואת צורת הכתב אפשר לשער שמי שהעתיק את ארבעת הדפים מתוך הפירוש לירמיהו מט שהוזכרו לעיל, העתיק גם את חלקו הראשון של הפירוש ליחזקאל בכ"י ל1 (עד עמ' 169ב).⁴⁵ בעמוד 170א התחלף המעתיק, שהיה ככל הנראה אחראי להעתקה משם ועד סוף יחזקאל.⁴⁶ בסוף הפירוש (ס1, עמ' 168ב) הוא רשם קולופון שממנו ניתן ללמוד על זהותו: 'אני הכותב הצעיר יוסף בכ"ן ר' חביב

⁴⁰ ראו עמ' 7, 20ב, 25א, 26ב, 43א, 48א, 48ב, 55א, 56א, 60ב.

⁴¹ לחלופין ייתכן להציע שהן הועתקו מטיוטה מוקדמת שבה הופיעו הערותיו, אך הסבר זה רחוק.

⁴² שני הדפים האחרונים בכ"י ל1 הם מתוך הפירוש לנחום. ראו להלן על פירוש רש"ל לתרי עשר.

⁴³ הפינה העליונה של הדפים הראשונים בפירוש יחזקאל חתוכה, והטקסט אינו שלם.

⁴⁴ בעמ' 13א מובא קטע שלא במקומו הנפתח בהצהרה: 'זה המאמר שייך לפסוק שלמעלה'.

⁴⁵ בעבודה על כתב היד היה בידי רק צילום מיקרופילם, ולפיכך קשה לקבוע בכך מסמרות. מלבד הכתיבה הדומה, גם בירמיהו מט וגם בתחילת יחזקאל בכל דף יש 35 שורות הכתובות בכתיבה מסודרת יחסית, והמילה הראשונה של כל פסוק חדש מופיעה בכתב מרובע שנראה זהה.

⁴⁶ דף 191 בכ"י ל1 נכתב בכתיבה שונה, ונראה שמדובר במעתיק שלישי.

סתהון, וכשם שזכיתי לכתוב דברי זולתי כך אזכה לכתוב ספר מבינתל'. יוסף סתהון גם השלים מספר דפים חסרים בחלקו של המעתיק הראשון (ל1: 67, 98, 148, 155).⁴⁷ בכ"י ל1, עמוד 181א, מופיעה בגוף הפירוש תוספת של המגיה הנפתחת במילים אלו: 'ואני המגיה ראיתי דברי הרב מורי, ומוסיף משלי...!'. ניתן לשער שמדובר באותו המגיה שהוסיף הערות בעלות פתיחה זהה בגיליון הפירוש לירמיהו, והן הועתקו בגוף הטקסט בכתב היד הזה. מכיוון שהוא מכנה את רש"ל 'מורי', מסתבר שמדובר בהגהה קדומה שהגיה אחד מתלמידי רש"ל (שמא חתנו, ר' מרדכי הכהן?) עוד בחייו או מעט לאחר מותו. ניתן אף ללמוד מכאן שכתב היד של הפירוש לירמיהו א-יא הוא קדום מאוד, וכנראה מתקופתו של רש"ל או מעט אחריו, שכן הערות המגיה נכתבו בו בגיליון – אל נכון על ידי המגיה עצמו – ולא הוכנסו אל תוך גוף הפירוש על ידי מעתיק מאוחר. גם בפירושו ליחזקאל הביא רש"ל מדברי חתנו, רבי מרדכי הכהן (למשל: ל1, עמ' 139ב, 171א-ב).

2.3 פירוש רש"ל לתרי עשר

פירוש רש"ל לתרי עשר השתמר בשני עותקים. בס+30 ישנו הפירוש השלם לכל תרי עשר, ואילו ל2+3ל מכילים את רובו. אחד מבעליו הקודמים של כתב היד השלם 30+2ס⁴⁸ היה רבי חי משה פיג'וטו מארם צובה (נפטר בשנת 1816).⁴⁹ הכרך הראשון נפתח בעמוד שער ובו הכיתוב 'הושע ותרי עשר כלי יקר'.⁵⁰ בעמוד האחרון (30, 178ב), שהוא זהוי וחסר, מופיעה חתימתו החגיגית של רש"ל לפירושו, המופיעה בנספח למאמר זה. על משמעותה של חתימה זו ראו בהמשך. בדומה לכ"י ל1, גם כ"י ל2+3ל קטוע והדפים נכרכו לעיתים שלא על פי הסדר. כתב היד מכיל את הקטעים האלה:

1. הושע ב 17–2 (ל2: 1א–28ב)
2. הושע ז 7–סוף (ל2: 29א–62ב)
3. יואל (ל2: 63א–79ב)
4. עמוס (ל2: 80א–124ב)
5. עובדיה (ל2: 125א–ב [א 1] + 134א–140א [א 1–סוף])
6. יונה א 1 (ל2: 140ב)
7. יונה א 8–ג 10 (ל2: 141א–149ב)
8. יונה ד 9–סוף (ל2: 189א–190א)
9. מיכה א 1–ב 4 (ל2: 190א–196ב)
10. מיכה ד 5–ה 1 (ל2: 130א–133ב)
11. מיכה ו 4–9 (ל2: 185א–188ב)
12. מיכה ז 6–9 (ל2: 172א–173ב)
13. מיכה ז 11–סוף (ל2: 174א–180ב)
14. נחום א 1 (ל2: 180ב)
15. נחום א 10–ב 2 (ל2: 150א–153ב)
16. נחום ב 4–8 (ל1, 212א–213ב)

⁴⁷ נראה שלפחות בחלק מהמקרים מדובר בגרסה שונה מזו שבדפים הסמוכים, שכן ישנה לעיתים חפיפה מסוימת בטקסט המאפשרת השוואה, וניתן לראות שקטעים מסוימים דולגו באחד ונמצאים בשני. לצד השלמות הדפים, ניתן לראות את הגהותיו במקומות שונים בדפים הקדומים לו; למשל בעמ' 65א ו-79א בכ"י ל1 (השלמות דילוג מפני הדומות).

⁴⁸ להלן תוכן העניינים שלו: 1ס: הושע (1ב–110א); יואל (110א–131ב); עמוס (132א–177א); עובדיה (177ב–184א); יונה (184ב–201א); מיכה (201ב–242א); נחום (242ב–258ב). 2ס: חבקוק (1א–27ב); צפניה (28א–45א); חגי (45ב–56א); זכריה (56א–143א); מלאכי (143ב–178א).

⁴⁹ הוא רשם את שמו מעל השורה הראשונה של הפירוש בכ"י 3ס, עמ' 1א, 18א.
⁵⁰ העמוד הראשון (1ב) נכתב על ידי מעתיק אחר, שביקש להשלים את תחילת הפירוש. הדבר ניכר גם מן השורה האחרונה, שבה משך המעתיק שתי מילים לכל אורכה כדי להגיע למילה המתחילה את העמוד הבא.

17. נחום ב 11-סוף (ל2: 154א-160א)
18. חבקוק א 1-3 (ל2: 160ב-161ב)
19. חבקוק א 10-ג 11 (ל2: 197א-204ב [א 10-ב 8] + 181א-184ב [ב 8-17] + 168א-171ב [ב 17-ג 3] + 126א-129ב [ג 3-8] + 164א-167ב [ג 9-11])
20. צפניה א 4-14 (ל3: 2א-4ב [א 4-12] + 1א-ב [א 12-14])
21. צפניה ב 5-סוף (ל3: 5א-12א)
22. חגי (ל3: 12ב-22ב)
23. זכריה (ל3: 23א-97ב [א 1-יד 9] + 108א-111ב [יד 9-סוף])
24. מלאכי א 4-4⁵¹ (ל3: 106א-107ב)
25. מלאכי א 8-ב 13 (ל3: 100א-103ב [א 8-ב 3] + 105א-ב [ב 3-6] + 98א-99ב [ב 6-8] + 104א-ב [ב 8-13])

כמה קטעים הובאו בכתיבה צפופה, בשורות קמורות ולצדן הוספות רבות בגיליון. בהמשך אבקש לבסס את ההשערה שהוצעה כבר בעבר, שמדובר באוטוגרף של רש"ל עצמו. קטע אחד כזה נמצא בסוף יואל-תחילת עמוס (ל2, 77א-82ב), ותחילתו חופפת בתוכנה לסוף העמוד שלפניו, מתחילת הפירוש ליואל ד 4; ושלושה קטעים נוספים נמצאים בפירוש לזכריה (ל3, 23א-25ב, 29א-31ב, 78א-83ב).⁵² בסך הכול ישנם 17 דפים כאלו בפירוש לתרי עשר.

2.4 פירוש רש"ל לעזרא-נחמיה

בכ"י 40 מופיע פירוש רש"ל לעזרא-נחמיה, וגם הוא היה שייך בעבר לרבי חי משה פיג'וטו.⁵³ 17 הדפים הראשונים נכתבו גם הם בשורות קמורות, עם תוספות בגיליון, והם ככל הנראה אוטוגרפים של רש"ל. הם מכילים את כל הפירוש לעזרא ואת תחילת הפירוש לנחמיה (עד ב 2). שאר כתב היד הוא העתק של הפירוש:

1. עזרא א 1-ג 8 (א22-א33ב)
2. עזרא ה 11-ו 8 (א18-א21ב)
3. עזרא ז 18-סוף (א34-א46)
4. נחמיה (א46-א87)

הקטעים החסרים כאן (עזרא ג 8-ה 11; ו 8-ז 18) השתמרו בדפים הראשונים האוטוגרפיים, וכך יש בידינו פירוש שלם לכל ספר עזרא-נחמיה.⁵⁴

בפירוש לעזרא-נחמיה פירש רש"ל יחידות גדולות יותר, ולא פסוק אחר פסוק. בכל יחידה הביא כהרגלו את המדרשים שמצא וכן את המפרשים שהיו בידו, אך בפירוש זה העתיק את כל הפירושים על היחידה כולה, ורק לאחר מכן פירש את היחידה לפי דרכו.⁵⁵ בפירושו לעזרא-נחמיה הוא הביא באופן שיטתי רק את דברי המיוחס לרש"י והמיוחס לראב"ע (הזכירם בשמות 'רש"י' ו'ראב"ע'), ולכן נראה שאלה הפירושים היחידים שהיו לו על הספר הזה. לקראת סוף פירושו הוא מזכיר לפתע גם את פירוש ר"י אבן יחיא (69ב, 84א-ב), וממקום נוסף עולה שהוא כנראה התוודע

⁵¹ הקטע הזה אינו מתחבר לקטע שלאחריו ברצף הספר למרות שמדובר באותו הפסוק, וכנראה חסר דף ביניהם.

⁵² עמ' 84 כנראה נועד להשלים חלק חסר בין הקטע הקדום הזה ובין שאר ההעתקה המאוחרת, שכן צידו השני ריק ושורותיו האחרונות נמחקו מפני שהן חוזרות בעמ' 85א.

⁵³ שמו רשום מעל השורה הראשונה בעמ' 4א, 34א.

⁵⁴ בקטלוג 'כתיב' של הספרייה הלאומית נכתב שכה"י 'חסר מאמצע עזרא ב (17ב) עד תחילת עזרא ו (18א)', אך הדבר אינו כך כאמור.

⁵⁵ מעיוני בפירושו של רש"ל נראה בעיניי שעם התקדמות מפעלו הספרותי הוא החל לפרש את הפסוקים ביחידות הולכות וגדלות, עד שבעזרא-נחמיה לעיתים מדובר בחצי פרק או בפרק שלם. אך הדבר דורש בדיקה מעמיקה ומסודרת.

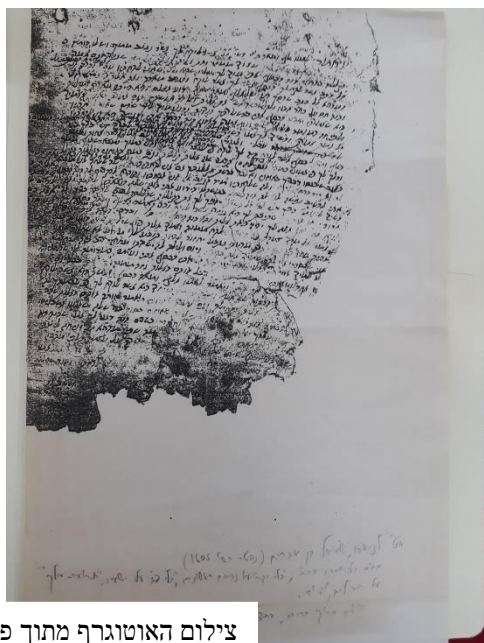
לפירוש זה רק בשלב מאוחר בעבודתו על הספר: 'אחר שכתבתי זה מצאתי מהר"ן ין' יחיא ז"ל שכתב קרוב לזה בסגנון אחר' (84ב).

3. קטעי פירושים מספרים שונים

כאמור, לפנינו כל פירושי רש"ל לתורה ולנביאים (מלבד ירמיהו ששרד רק בחלקו), ומן הכתובים נמצא בידינו הפירוש לעזרא-נחמיה. אך ישנם עוד דפים בודדים ממספר פירושים, שחלקם מן הרשימה שלמעלה ושחלקם מפירושים שלא שרדו ואינם נמצאים בידינו בשלמותם. להלן הם ייסקרו על פי סדר המקרא.

3.1 עמוד מתוך פירוש רש"ל לשופטים

בקטלוג 'כתיב' מופיע קטע המזוהה כאוטוגרף של רש"ל, והוא מכונה 'דרשה (טיוטה)'. הקטע הוצא מתוך כריכה שבה נעשה בו שימוש משני, והוא היה בבעלותו של הרב שלמה ישראל מהודר ז"ל מירושלים עד שנמכר ונעלמו עקבותיו. הספרייה הלאומית מחזיקה תצלום שלו בשחור-לבן (PH 7579), ומעיון בו והשוואתו לפירוש 'כלי יקר' לשופטים עולה שמדובר בקטע מתוך הפירוש לשופטים יז 2-3. העובדה שמדובר בכתב יד של ספר שהודפס עוד בחיי רש"ל מחזקת את הסבירות שזהו אוטוגרף, ודמיונו החיצוני לכתבי יד אוטוגרפיים נוספים (על כך להלן) הוא ראיה נוספת לכך. אם אכן מדובר בדף מתוך פירוש 'כלי יקר' לשופטים, סביר להניח שהמשך הפירוש נמצא בצידו השני של הדף; אך כאמור לא הצלחתי להתחקות אחר מקומו הנוכחי, ויש לקוות שהוא יימצא בעתיד.

3.2 שני דפים מתוך פירוש רש"ל לישעיהו

בגניזה הקהירית ישנם ארבעה דפים מתוך פירושו של רש"ל לישעיהו שהדפיסו נכדיו. אלה הקטעים על פי סדר ספר ישעיהו:

1. JTS: ENA 1180.24: כה 9-13

2-3. אוקספורד, MS heb. c.54/6-7: כה 19-25

4. JTS: ENA 1180.25: כה 28-כט 4

צילום האוטוגרף מתוך פירוש רש"ל לשופטים. הצילום נמצא בספרייה הלאומית; עקבותיו של המקור נעלמו.

השוואה של מספר קטעים מייצגים מראה על התאמה לנוסח הפירוש המודפס לישעיהו, אך יש לכך שני יוצאים מן הכלל, הקשורים בהערות שנוספו לפירוש. תוספת אחת של רבי מרדכי הכהן, חתנו של רש"ל, מובאת בקטע הגניזה הראשון בשינויים כה רבים עד שנראה שהיה למעתיק נוסח אחר של ההערה מזה של המדפיס:

'כלי פז' ונציה תי"ז	ENA 1180.24
<p>... ואדרבה מה שהיה מהראוי לו שיוכיח ויצוה לאחרים מעתה צריך שזולתו יצוה ויוכיח אותו ז"ש כי צו כלומר צריך לצוות ולהוכיח אותו לצו כלומר במקום שהיה מהראוי שהוא יצוה ויוכיח לאחרים קו לקו כנזכר ולזה כשיוכיחו לאחרים לא אבוא שמוע ולקבל מהם שאם יאמר טול קיסם יאמרו לו טול קורה וזאת תשובתם אל דבר ה' צו לצו כל' זאת המצוה שאתה מצוה אותנו ומוכיחנו קשט עצמך תחלה ואחר כך קשט אותנו וכן הקו שאתה מדריכנו בו לך אתה בו ואח"כ הדריכנו לנו, עד כאן.</p>	<p>... ואדרבה מי שהיה צריך לצוות ולהוכיח עתה צריך שלא [אולי: שלו] יצוו ויוכיחו, וז"ש כי צו כלומר כי עתה צריך צו שיצוו ויוכיחו לצו למי שהיה הוא צריך לצוות אחרים שהוא הכהן ונביא וכן קו צריך למי שהי' הוא צריך לתת קו לאחרים שהרי גם הם ביין שגו ועי"כ כשיאמר שום דבר אל העם לא אבו שמוע לפי שיאמרו טול קורה מבין עיניך וזאת תשובתם אל דבר ה' צו לצו כלומר זאת המצוה שאתה מצוה אותנו ל[ך] המצוה אותנו ראוייה, שתקשט עצמך קודם ואח"כ תקשט לאחרים ותצוה אותנו, וכן לקו שאתה מדריכנו בו לך הוא ראוייה הנוטה הקו עלינו, כנו', עכ"ל.</p>

מכיוון שבדפוס ונציה נכתבה הערתו של רבי מרדכי הכהן בגוף הפירוש, והיא שונה בנוסחה מזו שבקטע הגניזה, מתבקשת המסקנה שקטע הגניזה לא הועתק מן הדפוס כי אם מכתב יד אחר. בקטע הגניזה השני (MS heb. c.54/6) ישנה הערה בת שש שורות על ישעיהו כח 21 שנפתחת במילים 'ולי המגיה נראה...', והיא מובאת שלא במקומה – לאחר דברי המפרשים אך לפני דברי רש"ל הנפתחים ב'ולעד'ן'. בדפוס מובאת ההערה במקומה בסוף הפירוש לפסוק, אך שם פתיחה שונה: 'וחתני הרמ"ה יצ"ו פי'...'⁵⁶ כאמור לעיל, רבי מרדכי הכהן עבר על הפירוש לישעיהו והוסיף בו את הערותיו, שנפתחו לרוב במילים 'ואני הצעיר...'. ייתכן שרש"ל עבר מאוחר יותר על הגהותיו וקיבל חלק מהן, ולפיכך שינה את הכותרת וכתב 'וחתני הרמ"ה יצ"ו...'. אם כי מדובר בהשערה בלבד. בכל אופן הרי לנו ראיה נוספת לכך שהפירוש מן הגניזה הועתק מכתב יד אחר, שבו הגרסה של הפירוש לישעיהו הייתה שונה מזו שבדפוס, בעיקר בנוגע לנוסח ההערות שנוספו בה.

מעניין לציין שמדובר כאן בהעתקה מסודרת של ספר שיצא לאור, וזהו עניין חריג בתקופה זו שבה דפוסים היו נפוצים. בהתחשב בהבדלי הגרסה שהוצגו לעיל ובהנחתנו בדבר קדימותו הכרונולוגית של הנוסח שבגניזה, נראה שקטעי הגניזה הללו הם חלק מהעתקה שקדמה להדפסת הספר בשנת תי"ז (1657).

3.3 שני דפים מתוך פירוש רש"ל לתהלים

בספריית המדינה של רוסיה, Ms. Guenzburg 637, בכרך שמכיל קטעים מחיבורים שונים, הובאו מספר דפים בכתב יד המשתייכים לספר של רש"ל. עמוד 68 משמש כשער, ובו כתוב באותיות גדולות: 'זה ספר כלי פז ביאור ספר תהלים'. בראשו נוסף באותיות קטנות: 'היום אחד ועשרים לחדש תמוז השס"ז ליצירה (= 6 ביולי 1607) התחלתי להעתיק זה ספר כלי פז'. צידו

⁵⁶ בצרי, כלי פז, כרך ב, עמ' 197.

השני של השער ריק, ולאחריו יש שני דפים (69א–70ב) המובאים בסדר הפוך, והמכילים פירוש לתהלים מסוף מזמור ז ועד מזמור ט 57.12 בעמוד 71א העתיק המעתיק את השורות הראשונות מהקדמתו של רש"ל:

אמר הצעיר שמואל בן לאדוני אבי החכם הנעלה כמה"ר אברהם לאניאדו תנצב"ה: ראה ראיתי את עוני עם בני ישראל אשר מצרים מעבידים אותם עול מלכות ועול דרך ארץ, לא יתנום /השב רוחם/, ובבא עת דודים עת לעשות לה' קבוע ללמודו, אם יאריך המחבר אפי' בהכרחי – תכבד העבודה על האנשים וילאו למצא הפתח. לזאת כאשר באתי להתחיל בכלי פז – אשר הוא ביאור על הכתובים – והמדרשים רבו, וצריכים ביאור רחב להבינם ולב פתוח כפתחו של אולם, לזאת הסכמתי וחברתי קודם ביאור מדרש שוחר טוב, קראתיו בשם ש"ל טו"ב, כי צריך שום שכל והבין, כי המאמרים עמוקים מאד; ובזה יקל על הקורא בלומדו הפרושים העולים מיסוד המדרשים אשר בש"ט, גם בזולתו מהמדרשים, סולת מנופה מדבריהם מאשר [...].

רש"ל מסביר בהקדמתו שבחר להקדים לכתובת הפירוש על הכתובים ספר על מדרש שוחר טוב, וקרא לו 'שכל טוב'. מתוך הקדמה זו היו שהסיקו ששני דפי הפירוש ששרדו הם חלק מאותו פירוש 'שכל טוב', וכך גם קוטלג הקטע בקטלוג 'כתיב' של הספרייה הלאומית בירושלים.⁵⁸ אך סברה זו אינה נראית משום שבשער הפירוש מצוין במפורש שזהו פירוש 'כלי פז' לספר תהלים, וכן משום שעיון בתוכן הפירושים מעלה שמדובר בפירוש מקראי קלאסי של רש"ל: בתחילת הדיון בכל פסוק מצוטטים זה אחר זה המדרשים והמפרשים (רש"י; ראב"ע ורד"ק), ולאחר מכן מביא רש"ל את דיונו העצמאי לאחר הפתיחה 'ולעד"ן'. דברי רש"ל בהקדמתו, שהובילו למסקנה המוטעית, ניתנים להסבר שונה: רש"ל ביקש להסביר את החלטתו לקצר בפירושו (ייתכן שלאחר פירושו עצומי ההיקף לנביאים, ביקש לקצר בפירושו לכתובים), בתירוץ 'אם יאריך המחבר אפי' בהכרחי – תכבד העבודה על האנשים וילאו למצא הפתח'. רש"ל מציין שמסיבה זו הוא בחר להרחיב בפירוש המדרשים בספר נפרד, 'שכל טוב' על מדרש שוחר טוב, וכך הפירוש על ספר תהלים – שאליו הקדמה זו מיועדת – יהיה קצר יותר ושווה לכל נפש. אם כן, מדובר כאן בשני דפים מתוך פירוש 'כלי פז' לתהלים. אפשר רק לשער את אורכו המקורי של הפירוש השלם, שאיננו לפנינו.

3.4 דף מתוך פירוש רש"ל לאיוב

בספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי ישנו גם דף אחד ויחיד מתוך פירושו של רש"ל לאיוב (Ms. 1097). בקטע זה מופיע הפירוש לפסוקים הראשונים של איוב לא. גם כאן ניתן רק לשער את היקפו המלא של הפירוש השלם, שלא שרד.

האוטוגרפים של רש"ל ותאריך פטירתו

כאמור, 17 דפים בכ"י ל2+ל3 ו-17 דפים בכ"י 40 בולטים בשונותם המתבטאת בכתיבה צפופה ולא מסודרת, בהוספות רבות בגיליון (שאינן תיקוני טעויות מפני הדומות וכיוצא בזה אלא תוספות של ממש) וכן בשורות קמורות ולא ישרות. מאפיינים אלו מקנים לדפים אלה אופי של טיוטה ראשונית, ואין פלא שעלתה ההשערה שאלה אוטוגרפים של רש"ל עצמו.⁵⁹

⁵⁷ שלא כמופיע בקטלוג 'כתיב', ששרד בכה"י רק הפירוש לתהלים ז 15–12.

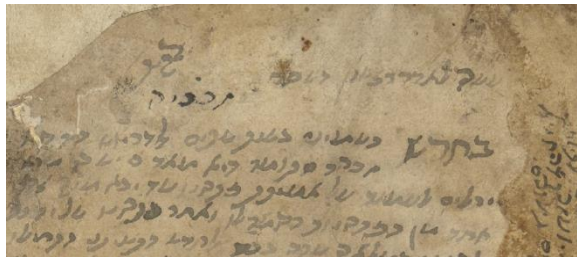
⁵⁸ כך גם הלוי, יהושע, עמ' כג, שמציין בנוגע לפירוש 'שכל טוב': 'ועתה זכיתי בחסדי ה' ית' למצוא את חלקי'. בעמ' כב מובא צילום של השורות המועתקות מן ההקדמה, ותחתיהן מופיע הכיתוב 'צילום כת"י "שוחר טוב"....' – והכוונה היא אל נכון לספר 'שכל טוב', ספרו של רש"ל על מדרש שוחר טוב. בכל אופן, מדובר ללא ספק בפירוש לתהלים ולא בפירוש למדרש שוחר טוב, כפי שיוצג להלן.

⁵⁹ כך בקטלוג 'כתיב' של הספרייה הלאומית בירושלים בנוגע לכ"י 40 ('אולי אוטוגרף').

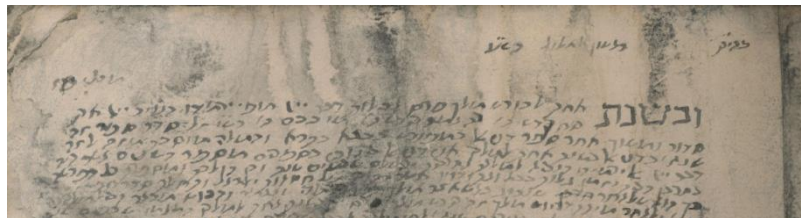
האם אכן ניתן לקבוע שמדובר באוטוגרפים? דומה שכל הראיות מצביעות על האפשרות הזו. כאמור, המאפיינים החיצוניים של כתבי היד הללו מעידים שמדובר בטיטות ראשוניות ולא בהעתקה מקצועית וסופית. גם העובדה שקטע הפירוש מ'כלי יקר' לספר שופטים, שזוהה כאוטוגרף,⁶⁰ זהה לדפים הללו בסגנון הכתיבה, בשורות הקעורות ובכתיבה הצפופה מחזקת את ההנחה הזו. בנוסף, התוספות בגיליון מתאימות ללשונו של רש"ל ואינן נראות כתיקוני מגיה. כך למשל במספר מקומות נוספו בגיליון קטעים המתחילים בלשון 'ולעד"ן' הרגילה אצלו בפתיחת דבריו, או דבריהם של מפרשים ומדרשים שמצא.⁶¹ במקומות נוספים הערת הגיליון קדמה להמשך גוף הפירוש וניכר שהיא נכתבה כחלק מתהליך חיבור הפירוש, שכן רש"ל עצר את כתיבתו כדי לרשום בגיליון תוספת לשורות שכבר כתב, אך התוספת הייתה רחבה והדבר דרש את צמצומן של השורות שלאחר מכן בגוף הפירוש.⁶²

מעבר לכך, דפים אלה מתייחדים גם בהבאת התאריך של תחילת הכתיבה בראש כל פירוש שפתיחתו השתמרה:

1. בראש הפירוש לעמוס (ל1, 80א): 'ישמח"ו לפ"ק / השם"ד' (1603–1604)⁶³
2. בראש הפירוש לזכריה (ל2, 23א): 'עשרה'⁶⁴ לאדר ראשון השם"ד' (1 בפברואר 1604)
3. בראש הפירוש לעזרא (4ב, 1א): 'ראשון לאלול הש"ע' (10 באוגוסט 1610)

התאריך בראש הפירוש לזכריה (ל2, 23א): 'עשרה לאדר ראשון השם"ד' (© British Library Board)

התאריך בראש הפירוש לעזרא-נחמיה (4ב, 1א): 'ראשון לאלול הש"ע' (באדיבות ספריית היברו יוניון קולג' בסנסנינגטי)

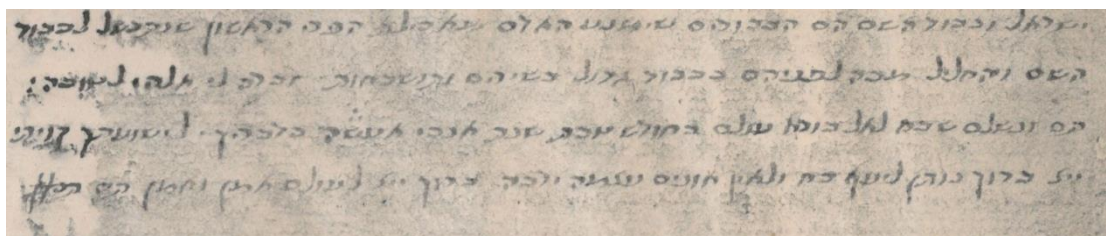
בסוף הפירוש לנחמיה בהעתק המאוחר הובא תאריך סיום הכתיבה, שנראה כתואם את תאריך ההתחלה: 'תם ונשלם שבח לאל בורא עולם בחודש טבת שנת אנכי אעש"ה (=ה'שע"א) כדברך.

⁶⁰ דף זה הוא טיטתה של קטע שכבר הודפס בחיי רש"ל, ולפיכך לא סביר שהוא הועתק שוב כאשר הספר כבר הודפס. ⁶¹ ראו למשל: ל3, עמ' 29א, 83א (מובאות מספר הזוהר ומרד"ק), 83ב (מובאה מחז"ל).

⁶² ראו למשל: ל3, עמ' 29א (תוספת נרחבת הובילה לקיצור מספר השורות בעמוד), 30ב, 79א, 81א (השורות מהערת הגיליון שבעמוד הקודם נכנסו אל מקום השורות בעמוד זה), 83א. ראו צילום לדוגמה בסוף המאמר. ניתן לציין תופעות נוספות של עריכה. כך, למשל, בכ"י ל3, עמ' 31א–ב, הביא רש"ל שש קושיות של מהרי"א (ר"י אברבנאל), ומנה אותן בכותרת 'האחד... השני... השלישי... וכך הלאה. מאוחר יותר נוספה מעל השורה לצד כל אחד מן המספרים הסודרים המילה 'הספק' כדי להבהיר שלפנינו 'הספק האחד... הספק השני... וכך הלאה. ספק רב אם מעתיק או מגיה מאוחר היה עורך תיקון שכזה.

⁶³ בקטלוג 'כתיב' של הספרייה הלאומית בירושלים פוענחה הכתובת כשנת ושמח"ו לפ"ק (=ש"ס), אך השנה השם"ד נזכרת במפורש מיד לאחר מכן. מסתבר, אם כן, שאחת מן הווי"ן צריכה להיקרא כיו"ד (ישמח"ו או ושמח"י). ⁶⁴ לכאורה אפשר לקרוא גם 'ששה', אך ו' באדר ראשון חל באותה השנה בשבת.

לישועתך קויתי יי', ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה'. אם הטיוטות הקדומות על תאריכיהם יצאו מידו של רש"ל, הרי שהמעתיק העתיק את תאריך סיום הכתיבה מן המקור שהיה לפניו, שכן אין זה מסתבר שבאלול ש"ע (אוגוסט–ספטמבר 1610) רש"ל התחיל בכתיבת הפירוש ולאחר פחות מחמישה חודשים – בטבת ש"א (דצמבר 1610–ינואר 1611) – כבר סיים מעתיק אחר להעתיק את הפירוש.⁶⁵

התאריך בסוף הפירוש לעזרא-נחמיה (40, 87א; באדיבות ספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי)

התאריכים הללו מתאימים אף הם להנחה שמדובר באוטוגרפים. כזכור, רש"ל סיים את כתיבת פירושו לתורה 'כלי חמדה' בכ' בטבת שנ"ד (2 בינואר 1594), ובאלול שס"ג (יולי–אוגוסט 1603) כבר החלה הדפסת 'כלי יקר' על נביאים ראשונים. אם כך, מסתבר שהוא עבד גם על שאר פירושי פחות או יותר לפי סדר המקרא. אומנם אין הוכחה מוחלטת לכך שנהג כך בכל ספרי המקרא, אך בפירושו ליחזקאל הוא הפנה לפירושו לירמיהו: 'וכמו שפירשתי למעלה בספר ירמיהו';⁶⁶ ובפירושו לזכריה הוא הפנה לפירוש לישעיהו נח, ה: 'וכדפירשתי בכלי חמדה, ובכלי יקר במ"ש הלזה תקרא צום' (ל'3, 59א = 97א).

מסתבר, אם כן, שבעשר השנים שעברו מסיום כתיבת 'כלי חמדה' ועד הדפסת 'כלי יקר' על נביאים ראשונים חיבר רש"ל לא רק את פירושו לנביאים ראשונים אלא גם חלק מפירושו המאוחרים יותר. כך בתחילת שנת שס"ד כבר הגיע רש"ל לספר עמוס, ומספר חודשים לאחר מכן – באדר ראשון – כבר החל את כתיבת פירושו לזכריה. כמו כן אנו יודעים שפירוש 'כלי פז' לתהלים – ומן הסתם גם פירוש 'שכל טוב' על מדרש שוחר טוב שרש"ל מעיד שחיבר קודם לכן – כבר היו מוכנים לפני כ"א בתמוז שס"ז (6 ביולי 1607), שבו התחיל המעתיק להעתיקם (ראו למעלה). פער הזמנים בין שנת שס"ד (1603–1604) – שבה רש"ל כתב ככל הנראה את רוב פירושו לתרי עשר – ובין שנת ש"ע–ש"א (1610–1611) – זמן כתיבת פירושו לעזרא-נחמיה – מתיישב יפה על פי ההנחה שרש"ל המשיך לפרש את הכתובים פחות או יותר על פי הסדר, מתהלים לדברי הימים.⁶⁷

⁶⁵ כך הוצע גם בקטלוג 'כתיב' של הספרייה הלאומית, שם נקבע שהתאריך במופיע בסוף הפירוש הוא 'כנראה של המחבר'. לחלופין, ישנה אפשרות להבין את שנת אש"ה כמתייחסת לשנת ש"ע, ואז הה"א אינה מציינת אלפים כי אם חלק מהגימטריה של הפרטים. אפשרות זו הוזכרה בין השאר אצל בורנשטיין-מקובסקי, "שושלת לאניאדו", עמ' 253, הערה 10. אני נוטה שלא לקבל את האפשרות הזו מפני שישנה התאמה בין תאריך הסיום לתאריך ההתחלה וכן מפני שאילו מדובר בגימטריה של 'פרט קטן', מצופה היה שיהיה כתוב 'לפ"ק'. אומנם ישנם יוצאי דופן לכלל זה (ראו י"ש שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי: בשערי הדפוס**, ירושלים תשע"ד, עמ' 254–255; דבריו שם מתייחסים לדפוסים אך נראה שהדבר נכון גם בנוגע לכתבי יד בני תקופה), אך כך נהג רש"ל (ראו בתאריך שבראש עמוס: ישמחו לפ"ק). לעצם הדיון כאן אין זה מעלה ולא מוריד. בכוונתי לבסס את הטענה שלפיה רש"ל היה חי בשנת ש"א, בשונה מהדעה המקובלת, ולשם כך די להוכיח שהתאריך שבראש הפירוש לעזרא – א' באלול ש"ע – מציינ את תחילת כתיבת הפירוש על ידי רש"ל, שכן לא סביר שהוא הספיק לכתוב את הפירוש וכן להיפטר מן העולם לפני ראש השנה ש"א. ראו גם להלן את הדיון על התאריך בדפוס השני של 'כלי חמדה'.
⁶⁶ 10, 34ב.

⁶⁷ למען האמת, אם אכן ספר דברי הימים נותר אחרון, ומסקנתנו בהמשך בדבר פטירתו של רש"ל מיד לאחר סיום כתיבת הפירוש לעזרא-נחמיה נכונה, הרי שהוא לא כתב פירוש לדברי הימים בניגוד לעדויות שהובאו בתחילת סקירת כתבי היד. אם יש לקבל את העדויות הללו כפשוטן, שאכן רש"ל הספיק לכתוב פירושים לכל המקרא, הרי שאת הפירוש לדברי הימים הוא כתב לפני הפירוש לעזרא-נחמיה.

ראיה נוספת עולה מן ההתאמה בין התאריך המובא בראש ספר זכריה – י' באדר ראשון השס"ד – ובין תאריך המובא בגוף הפירוש. בפירושו לזכריה יד 7, סמוך לסיום הספר, הזכיר רש"ל את השנים שעברו מחורבן הבית השני: '... וקשה, שהרי עברו אלף תקל"ה מחורבן בית שני'. ישנם דעות ומנהגים שונים בנוגע למניין השנים לחורבן: האם שנת החורבן היא ג'תתכ"ט (69) או ג'תת"ל (70), וכן האם השנה הראשונה לחורבן התחילה בראש השנה **שלפני** החורבן (תחילת שנת החורבן), בתשעה באב (יום החורבן) או בראש השנה **שלאחר** החורבן.⁶⁸ לפיכך שנת אלף תקל"ה (=1535) לחורבן החלה לכל המוקדם בא' בתשרי ה'שס"ג (6 בספטמבר 1602) ולכל המאוחר בראש השנה ה'שס"ה (15 בספטמבר 1604). התאריך המופיע בראש הפירוש לזכריה – עשרה לאדר ראשון השס"ד (1 בפברואר 1604) – נמצא בטווח הזמנים הזה, ונראה שכאשר הגיע רש"ל לסוף פירושו לזכריה הייתה זו שנת 1535 לחורבן.⁶⁹

אם כן, מסקנתי היא שמדובר באוטוגרפים שכתב וערך רש"ל בעצמו. קביעה זו חשובה לעניין שנת פטירתו של רש"ל. יש מקורות שקבעו שרש"ל נפטר בשנת שס"ה (1604–1605), ואילו מקורות אחרים הצביעו על שנת ש"ע (1609–1610) כשנת פטירתו.⁷⁰ מבין שתי הדעות יש לשלול את הדעה הראשונה מפני שתשובה של רבי יוסף מטראני, הנפתחת במילים 'לחלב, אל החכם השלם כמה"ר שמואל לאניאדו נר"ו על ספריו שהיו ביד מהר"י פארדו', נשלחה לרש"ל בשנת ש"ע.⁷¹ אך אם מדובר באוטוגרפים, הרי שעולה מהם שרש"ל החל את כתיבת פירושו לעזרא-נחמיה באלול

⁶⁸ ראו למשל ה"י בורנשטיין, "תאריכי ישראל", **התקופה ה' (תר"ף)**, עמ' 281–338 [321–338]; י' פראוור, **תולדות היהודים בממלכת הצלבנים**, ירושלים תשס"א, עמ' 223. ח' מאק ("חידת ר' שמואל מסנות ויצירתו"), בתוך: י' הראל [עורך], **יהודי סוריה: היסטוריה, תרבות ומורשת**, ירושלים תשע"ו, עמ' 299) מציין רק את האפשרות למניין שנות החורבן משנת 68. האפשרות למניין שנות החורבן משנת 70 איננה בלתי אפשרית שכן אז השנה שבה כתב רש"ל את התאריך היא שנת 1605, ומכאן שכתובת פירושו לזכריה ארכה לכל הפחות עד לתשרי שס"ה, שמונה חודשים לאחר תחילת הכתיבה. אך לאור קצב הכתיבה של רש"ל, ההשוואה לפירושו לעזרא-נחמיה שכתבתו ארכה פחות מחמישה חודשים (ראו להלן) וכן היכרותנו עם שיטות המניין היהודיות בימי הביניים, סביר יותר שהמניין הוא משנת 68 או לכל המאוחר 69.

⁶⁹ אם נניח שרש"ל מנה את השנים כמנהג צפת שממנה הגיע, כמופיע בספר 'תיקון יששכר' (ר"י בן סוסאן, **תיקון יששכר**, ונציה של"ט, עמ' ה–ח; נכתב על ידי רבי יששכר בן סוסאן, רבם של המגריבים בצפת במאה השש עשרה, בזמנו של רבי יוסף קארו), הרי ששנת אלף תקל"ה זהה לשנת שס"ג, ואם כן התאריך המופיע בתחילת הפירוש לזכריה מאוחר לכתובת פירושו של רש"ל. אם כך הוא, הרי שכתב היד שלפנינו הועתק בסמיכות רבה לכתובת הפירוש, ואף אין לשלול את האפשרות שהוא גם הועתק על ידי רש"ל בעצמו, כמעין מהדורא בתרא, ובה הוסיף עוד תוספות שונות כאמור. בכל אופן, כבר ב'תיקון יששכר' נזכרת גם שיטתם של 'רבי' שמונים את שנות החורבן מתשעה באב אחד למשנהו, ובורנשטיין ("תאריכי ישראל") מביא ראיות לכך שבמקומות שבהם נהגו לציין את שנת החורבן התחלפה השנה בתשעה באב. אם זו הייתה גם שיטתו של רש"ל, הרי שהתאריך המופיע בראש הפירוש אכן נמצא בשנת אלף תקל"ה לחורבן (שכן שנת אלף תקל"ו נכנסה רק בתשעה באב שס"ד, ולא בראש השנה שבאותה השנה).

⁷⁰ שס"ה: ד' לאניאדו, **לקדושים אשר באר"ץ** (מהדורה שנייה), ירושלים תש"ם, עמ' פח. ש"ע: רוזאניס, **קורות היהודים**, חלק ג, עמ' 234; מרגליות, **אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל**, ד, טור 1333; פוזיילוב, **גדולי רבני סוריה**, עמ' 26. הציגו את שתי הדעות ללא הכרעה: בצרי, **בראשית**, מבוא, עמ' ט; לאניאדו, **לקדושים אשר באר"ץ**, עמ' 185; רגב, **דרשה המסורה והכתובה**, עמ' 238; הלוי, **יהושע**, עמ' יז.

⁷¹ שו"ת מהרימ"ט, חלק א, סי' קכד. על תיארוך התשובה ראו: בניהו, **היחסים**, עמ' 181; פוזיילוב, **גדולי רבני סוריה**, עמ' 26. לא הצלחתי למצוא מקור לתיארוך התשובה לשנת ש"ע, אך בכל אופן מדובר בתיארוך סביר: התשובה עוסקת ב-190 ספרי 'כלי יקר' בלתי כרוכים שהיו בוונציה אצל ר' יוסף פארדו, שסייע בהדפסתם, ולקחו אותם נושיו הנוצרים לאחר שהוא ברח לאמסטרדם. רש"ל הצליח להוציא את הספרים מידיהם של הנושעים הנוצרים, אך לאחר מכן באו נושים אחרים וטענו לבעלות על הספרים, ותשובתו של מהרי"ט מביאה את טענותיהם ומגיבה להן. מכיוון שר"י פארדו ברח לאמסטרדם ככל הנראה בחורף שנת שס"ט (בניהו, שם, עמ' 182; ראו גם S. Seeligman, *Bibliographie en histoire*, Amsterdam 1927, pp. 23–30), ומן הסתם לקח זמן רב עד שרש"ל הצליח – ממקום מושבו בארם צובה – להוציא את הספרים מחזרת הנושעים הנוצרים, לשמוע על טענותיהם של הנושעים החדשים לרש"ל ולשלוח את שאלתו למהרי"ט שישב בקושטא. לפיכך תיארוך התשובה לשנת ש"ע סביר בהחלט.

ש"ע וסיים אותו בטבת שע"א, ומכאן שאף אחת משנות פטירתו המוצעות אינה נכונה.⁷² אם כן הוא, הרי שהארכנו את חייו בשנה אחת לפחות.

על המסקנה הזו, הנוגעת לשנת מותו של רש"ל, ישנה קושייה אחת חמורה. המחברים השונים המציינים את שנת מותו של רש"ל אינם מביאים מקור או ראיה לדבריהם. אך נראה שאף אחד מעולם לא קבע את שנת מותו לאחר שנת ש"ע משום שבדפוס השני של 'כלי חמדה', שיצא לאור בפראג, מוזכרת כאמור שנת ש"ע בשער הספר כשנת ראשית מלאכת ההדפסה (שכן הקולופון בסוף הספר מציין את תאריך סיום המלאכה בעשרה בטבת שע"א), ושמו של רש"ל נזכר בשער זה בצירוף ברכת המתים: 'כמהר"ר שמואל לניאדו זצ"ל'. ניתן ליישב את הסתירה הזו בעזרת ההנחה שגם במקרה זה, כמו בספר 'כלי פז' (ונציה ת"ז) שנידון למעלה, הודפס השער רק לאחר סיום מלאכת הדפוס – זמן מה לאחר עשרה בטבת שע"א – כשהוא נושא את תאריך ראשית העבודה, ובעת הדפסתו כבר לא היה רש"ל בין החיים. יש להודות שגם פתרון זה דוחק את לוח הזמנים עד מאוד, שכן לפי דברינו לעיל סיים רש"ל את פירושו לעזרא-נחמיה בטבת שע"א, ואם כן נפטר רש"ל ימים או שבועות מעטים לאחר מכן, והשמועה הספיקה להגיע למדפיסים בפראג לפני שהדפיסו את עמוד השער.⁷³ עם זאת, הדבר אינו בלתי אפשרי, ואם הצעה זו נכונה הרי שיש לקבוע את זמן פטירתו של רש"ל בטבת-שבט שע"א.⁷⁴

⁷² עמדה על בעיה זו בורנשטיין-מקובצקי ("שושלת לאניאדו", עמ' 253, הערה 10), אך היא נקטה בתאריך הפטירה המקובל, שלדבריה הוא שנת שס"ה, 'כיוון שאין ביטחון שאכן מדובר בקולופון מאת ר' שמואל'. אך לאור הראיות המובאות בסמוך נראה ברור שלפחות את תאריך תחילת כתיבת הפירוש לעזרא-נחמיה – א' באלול ש"ע – כתב רש"ל, ואם כן שנת שס"ה איננה שנת פטירתו.

⁷³ אפשרות נוספת (שהציע לי בראד סבין הילל, ואני מודה לו על כך) היא שברכת המתים נוספה מאוחר יותר, לאחר שהשער כבר הודפס. עיון בשער עשוי לחזק את האפשרות הזו, שכן השם 'שמואל לניאדו' נמצא פחות או יותר במרכז לעומת השורות שמעליו, והסיומת 'זצ"ל' שוברת את הסימטריה. לפי הצעה זו, ייתכן שהמדפיסים הותירו את שמו של רש"ל ללא ברכה כדי להשלימה בעת סיום הדפסת הספר. הצעה זו דומה להצעה שהצעת, אך שבמקום לטעון שהשער כולו הודפס בסוף מלאכת הדפסת הספר, הצעה זו טוענת זאת רק על ברכת המתים. העדפתי שלא ללכת בכיוון הזה, שכן שאר הכיתובים בשער אינם סימטריים לחלוטין, ואיני בטוח שניתן להסיק מסקנה ברורה מנתון זה.

⁷⁴ נתון נוסף שיש להביא בחשבון הוא הספדו של רבי שמואל ׳ן סיד, שהיה רב במצרים, על רש"ל, בשבת פרשת קורח: 'דרש שדרש החכם מו[ן רי ורבי ה]ר"ר שמואל ׳ן סיד נר"ו אל שמועה כי באה ש[נ]פטר [ח]כם השלם הדין כמהר"ר שמואל לניאדו זלה"ה' (ש' אבן סיד, נר השם [מהדיר: רש"י הלוי], ירושלים תשע"ד, עמ' שז). אם השמועה הגיעה למצרים סמוך לשבת פרשת קורח (בסביבות חודש סיוון), הדבר מקשה על ההנחה שרש"ל נפטר חצי שנה קודם לכן, אם כי גם במקרה זה אין כאן ראיה מוחצת. יש לציין שכפי הנראה נאמרו הדרשות שבספר 'נר השם' בעת שכינה רש"ן ׳ן סיד כרב באלכסנדריה. הן נכתבו משמיעה על ידי תלמידו רבי ישועה אזולאי, והגיה אותם רש"ן ׳ן סיד, שמציין בהקדמתו שתלמידו כתב את הדברים משום שהוא עצמו היה טרוד בענייני הציבור באלכסנדריה. העדות המוקדמת ביותר להימצאו באלכסנדריה היא דרשה שנתן שם בשנת ש"ע (שם, עמ' לב, והערה 67), ואם כן ניתן לקבוע את שנת מותו של רש"ל לכל המוקדם בשנה זו, ולא בשנת שס"ה כפי אחת ההצעות לעיל.

שמות חיבוריו של רש"ל

במבט ראשון, אין צורך בדיון על שמות חיבוריו של רש"ל. 'כלי חמדה' על התורה, 'כלי יקר' על נביאים ראשונים ו'כלי פז' על ישעיהו כבר הודפסו ועל שמותיהם אין חולק, ואילו הפירושים שנותרו בכתבי יד בדרך כלל אינם נושאים שמות. אך הנתונים שבידינו על שמות החיבורים מעידים לכאורה על חוסר עקיבות הדורש הסבר. הפירוש לתרי עשר במהדורת הרב בצרי יצא לאור תחת השם 'כלי יקר' בדומה לשם הפירוש על נביאים ראשונים, אף על פי שהפירוש לישעיהו שקדם לו נקרא 'כלי פז'; ואילו פירושו של רש"ל לתהלים בכתב יד נקרא כאמור 'כלי פז' כשם הפירוש לישעיהו. כדי להעמיד את העניין על יישובו, יש להתמקד בנתונים שהציג רש"ל בעצמו, שהם עקיבים ומסודרים.

'כלי חמדה' הוא שם פירושו של רש"ל לתורה כולה. דרשותיו לחומשים השונים לא זכו לשמות נפרדים. בהקדמתו מסר רש"ל שתי סיבות לבחירתו בשם זה:

... לעומת זה ראיתי ונתון אל לבי לקרא בשם את חבורי זה כלי חמדה, להיותו כלי מחזיק כל חמדה ממחמדי פרושי הראשונים ז"ל חדשים גם ישנים, הנחמדים מזהב ומפז רב יקרים מפנינים וכל כלי חמדה. והסיבה השנית להיותו פל' וביאור מבאר התורה, והיא כלי חמדה שבו נברא העולם יקר מכל כלי חמדה.⁷⁵

רש"ל ראה את פירושו לתורה ככלי שבו נמצאת אותה 'חמדה' – פירושי הראשונים; ושם זה מוסב גם על התורה, שהיא בעצמה 'כלי חמדה'. בהקדמתו לנביאים ראשונים הסביר רש"ל גם את בחירתו בשם 'כלי יקר':

על כן ראיתי לקרוא בשם חבורי זה כלי יקר יען היותו ביאור לדבר ה' היה יקר נביאי האמת והצדק שהוא א' מ' דברים שנקראו יקר, וכללתי בו המפרשים הנז' שפתייהם שושנים שפתי דעת...

רש"ל מתבסס על הפסוק בשמ"א ג 1 שבו נמסר – כהקדמה לנבואתו הראשונה של שמואל – שבימים ההם נבואות לא היו שכיחות – 'ודבר ה' היה יקר בימים ההם'. אם כן, רש"ל השתמש בכינוי 'כלי יקר' משום שהמילה 'יקר' מתייחסת בפסוק זה לדבר ה' שבפי הנביאים, 'נביאי האמת והצדק'. יצוין עוד שבהקדמתו לא מוזכר דבר על הספרים יהושע–מלכים, והוא מדבר באופן כללי על 'הנביאים'. עם זאת, נראה שכמו ש'כלי חמדה' רומז הן לתורה שאותה הוא מפרש הן למפרשים שהוא הביא את דבריהם, כך גם השם 'כלי יקר' רומז הן לספרי הנביאים הן לדברי המפרשים שהביא בפירושו, כפי שהוא אומר בסוף דבריו: 'וכללתי בו המפרשים הנז', שפתייהם שושנים **שפתי דעת**'. בכנותו את דברי המפרשים 'שפתי דעת' הוא רומז לפסוק שבו מופיע הביטוי 'כלי יקר': 'יש זָקֵב וְרָב פְּנִינִים, וְכָלִי יֶקֶר שְׁפָתַי דְּעַת' (משלי כ 15). ראוי לציין שלאור פסוק זה, רש"ל קרא לספרו 'כלי יקר', בשווא תחת היו"ד, ולא 'כלי יְקָר' כפי שנוטים רבים להגותו.

עניין זה חוזר גם בחתימתו לתרי עשר, ששוחזרה בנספח למאמר זה. רש"ל מודה לה' אשר 'הנחני בדרך אמת, אמתה של תורה, בכלי חמדה', ושעזר לו 'בכלי יקר'... כי הביאני עד הלום... להלום ולחפור בדקר, ודבר יי' היה יקר'. בסוף דבריו שם הוא מסכם את השנים הרבות שבהן כתב את פירושו לנביאים: 'ימים רבים ראיתי מראות הצובאות דברי הנביאים... נובעים לעיני כמעין גנים...'. כשם ש'כלי חמדה' נפתח בהקדמה המסבירה את שם הספר ונחתם בסוף התורה בהודיה לאל, כך גם 'כלי יקר' נפתח בהקדמה דומה לפני תחילת ספר יהושע, ונחתם בהודיה לאל בסוף הפירוש לתרי עשר. מתברר ש'כלי יקר' הוא השם שהעניק רש"ל לכל פירושו לנביאים, והוא ראה את כולם כחלק מחיבור מקיף אחד ויחיד. 'כלי פז', לעומת זאת, הוקדש לכתובים. הקדשה זו צוינה במפורש בשרידי הקדמת רש"ל לתהלים שהובאו לעיל: 'כאשר באתי להתחיל בכלי פז – אשר הוא

⁷⁵ בצרי, בראשית, עמ' 1.

ביאור על הכתובים...! כך גם עולה מן האוטוגרף של פירושו לעזרא-נחמיה, שבו מופיע הכיתוב 'מכלי פז' בפינה השמאלית העליונה של שלושה עמודים מתוכו.⁷⁶ מכל פירושי המקרא של רש"ל הידועים לנו עולה תמונה זהה: הוא חילק את פירושו לשלושה חלקים בהתאמה לחלוקת המקרא: 'כלי חמדה' על התורה, 'כלי יקר' על נביאים ו'כלי פז' על כתובים, והקדיש הקדמה לכל אחד ואחד מהם. שרידי ההקדמה לכתובים מופיעים כאמור בראש הפירוש לתהלים. כך גם הוצגו פירושו בדברי חתנו, ר' מרדכי הכהן אשכנזי, בהקדמת ספרו 'ראש מר דרור':

מורי הרב המובהק כמהר"ר שמואל לאניאדו זלה"ה אין ערוך אליו בשבחיו, אף כי עדין נאמנים הלא המה בכתובים על פי שלשה עדים: **כלי חמדה, כלי יקר, כלי פז**, החוט המשולש, **תורה נביאים וכתובים**, יתנו עדיהן ויצדקו נושאי כלי ה'!⁷⁷

כמו כן לא מצינו אצל רש"ל הקדמה לפירוש של אחד מספרי המקרא או חתימה חגיגית וארוכה בסוף הפירוש, אלא בראש ובסוף התורה, הנביאים והכתובים. המסקנה המתבקשת היא שזהו המבנה של מפעלו הפרשני של רש"ל למקרא. הנתון היחיד המתנגד לקביעה זו הוא כמובן פירוש 'כלי פז' לישעיהו. אך יש לזכור שהוא לא הודפס בחיי רש"ל אלא נכדיו הדפיסו אותו עשרות שנים לאחר מותו. ייתכן שלאחר שהתקבע השם 'כלי יקר' כפירוש לנביאים ראשונים בלבד בשל העובדה שרק אלה הודפסו, הניחו נכדיו שהשם 'כלי פז' מתאים לספר הבא בסדרה. מלבד סברה זו, ניתן להוכיח שגם רש"ל בעצמו כינה את פירושו לישעיהו 'כלי יקר' שכן בשם זה הוא השתמש בכמה הזדמנויות בפירושו המאוחרים כאשר הפנה לפירושו לישעיהו. דוגמה אחת הוזכרה בדרך אגב לעיל: בפירושו לזכריה התייחס רש"ל לפירושו לישעיהו נח 5 בלשון זו: 'וכדפירשתי בכלי חמדה, ובכלי יקר במ"ש הלזה תקרא צום' (3ל, 59א = 3ס, 97א). כך גם בפירושו לעזרא-נחמיה הזכיר את ישעיהו נח 13: 'וכמו שפירשתי בכלי חמדה, ובכלי יקר במקומו בפסוק אם תשיב משבת כו' ודבר דבר...! (4ס, 52א). גם בפירוש לחבקוק ב 14 העיר רש"ל בסוגריים בהזכירו את ישעיהו יא 9: 'ולא כן הרחבתי בכלי חמדה, ולא בפסוק כמים לים מכסים **בכלי יקר**' (3ס, 14א).

מהפניות דומות אפשר ללמוד שגם פירושו של רש"ל לירמיהו כונה בפיו 'כלי יקר'. כך למשל בפירושו ליחזקאל כב 26, שבו הפנה לפירושו לירמיהו ב 8: 'ורמז... למ"ש ירמיהו ע"ה ותופשי התורה לא ידעוני, שביארתי בכלי חמדה ובכלי יקר' (1ס, 26א); וכן בפירושו ליחזקאל כג 11, שבו מפנה לפירושו לירמיהו ג 11: 'ולעד"ן במה שפירשתי בירמיהו צדקה נפשה משובה ישר' מבוגדה יהודה כמו שהרחבתי בכלי חמדה ובכלי יקר...!'

אם כן, החלוקה המשולשת של פירושי רש"ל לתורה, נביאים וכתובים – 'כלי חמדה', 'כלי יקר' ו'כלי פז' מוצקה ומובהקת. עם זאת, ישנה מסורת שלפיה רש"ל חיבר גם פירוש בשם 'כלי גולה' שאיננו לפנינו, והיו ששיערו שהוא שם פירושו למגילת איכה. ייתכן שחמש המגילות הוצאו מכלל החלוקה המשולשת הנזכרת וקיבלו מעמד נפרד, אך אין בידי דרך לבדוק זאת. בכל אופן, הזיהוי של 'כלי גולה' עם פירוש רש"ל לאיכה הוא מאוחר, ובדברי אחד מצאצאיו – רבי רפאל שלמה לניאדו בן המאה השמונה עשרה – נזכר שם הספר כשמועה בעלמא: '**וגם אומרים** שהיה לו ספר 'כלי גולה' שלא נדפס, **ולא נודע מה הוא ועל מה מדבר**'.⁷⁸

סיכום

במחקר זה נסקרו פירושי המקרא של רש"ל שבדפוסים ושבתכי היד. הפירושים הידועים לנו היום הם פירוש 'כלי חמדה' לתורה, 'כלי יקר' לכל הנביאים – שמתוכם אבדו רק חלקים נרחבים מן הפירוש לספר ירמיהו, ו'כלי פז' לכתובים, שמהם שרדו רק הפירוש לעזרא-נחמיה ודפים בודדים מן הפירושים לתהלים ואיוב.

⁷⁶ 4ס, 1א, 3ב, 4ב.

⁷⁷ ר"מ כהן, ראש מר דרור, ונציה שע"ה, דף ב ע"א.

⁷⁸ לניאדו, ספר כסא שלמה, דף א ע"א.

מספר פרטים שהוזכרו בסקירות קודמות נבחנו והתבררו כטעות. פירושו של רש"ל לישעיהו נקרא בטעות 'כלי פז', ולמעשה הוא חלק מפירוש 'כלי יקר' על הנביאים; ספר בשם 'מבקש ה' שיוחס לרש"ל איננו שלו אלא של ר"י גרשון, המגיה של ספר 'כלי חמדה'; הפירוש שהובן כחלק מספר 'שכל טוב' על מדרש שוחר טוב זוהה כקטע מפירוש 'כלי פז' לתהלים; מספר תאריכים שהובנו באופן לא מדויק נידונו והועמדו על דיוקם; ועוד. נוסף על כך השתדלתי לבסס את ההשערה שהועלתה בעבר, שמספר דפים בכתבי היד לתרי עשר ולעזרא-נחמיה הם אוטוגרפים, ולאור זאת יש בידונו תאריכי כתיבתם של חלק מפירושי רש"ל, ואולי אף ניתן לקבוע בקירוב רב את תאריך פטירתו. לא נידונו בסקירה זו ספר 'תרועת מלך' על תהלים שפורסם בשנת תרכ"ג⁷⁹ ופירוש 'כלי חמדה' על מגילת אסתר שפורסם בשנת תשע"ו.⁸⁰ שני חיבורים אלה אינם חיבורים מקוריים, כי אם ליקוטים של פירושי רש"ל לתהלים ולאסתר בהתאמה שלוקטו מתוך 'כלי חמדה' על התורה. כפי שצוין בראש המאמר, פירושי רש"ל כמעט שלא נחקרו. ניתן להצביע על מספר עניינים הראויים למחקר עתידי: זיהוי הבדלי סגנון ותוכן בין פירושי השונים של רש"ל וניסיון להתחקות אחר התפתחות שיטתו הפרשנית; מיפוי הפירושים והמדרשים השונים שבהם השתמש רש"ל בחיבוריו;⁸¹ בחינת תהליך חיבור הפירושים לאור ניתוח האוטוגרפים והערות המגיהים; וכמובן ניתוח של הפירושים עצמם כדי להאיר את תפיסותיו הפרשניות הייחודיות ואת תרומתו לפרשנות המקרא. כמו כן ניתן למצוא בפירושי אזורים שונים של הריאליה בארם צובה של ימיו ונתונים היסטוריים נוספים. נזכיר דוגמה אחת כזו. פוזיילוב מציין כי 'אין ברשותנו עדויות על כך שרבי שמואל אמנם ישב בצפת', ולומד על שהות זו בעקיפין דרך השמות שמזכיר רש"ל בפירושו.⁸² אך מפירושו ליחזקאל כז 18 ניתן ללמוד שרש"ל אכן היה בצפת בשלב מסוים בחייו, וכן גם בדמשק ובירושלים: 'ולעד"ן ביין חלבון שהוא היין לבן כחלב או כחלבון של ביצה, וכן ראיתו בדמשק ובצפת תוב"ב וירושלם תוב"ב וקוראין אותו חלבון והוא לבן מאד'.⁸³ מפעלו הפרשני של רש"ל הוא עצום וכולל אלפי דפים. יש לקוות שהספרים שטרם ראו אור יודפסו בקרוב, וכן שלאחר המיפוי הנוכחי של פירושיו תהיה ההתמצאות בהם פשוטה יותר ותקל את העמקת ידיעותינו בענייניהם.

נספח: חתימת רש"ל לפירושו לתרי עשר (ס2, עמ' 178ב)

הקטע קשה לפענוח וכן צד ימין של השורות חתוך. עם זאת, על פי החרוזים ורמזי הפסוקים ניתן לשחזר בביטחון מסוים מספר מילים שנחתכו, והן הובאו בסוגריים מזוותים (<>). ההדגשות אינן במקור.

[...]

[...] הנחני בדרך אמת, [אמתה] של [תורה, בפלי] חמדה, בת מלך פנימה כל <כבודה>, הדרה והוד[ה], ממנו פנה ממנ[ו] י[תד] [...] נאמן, נט[ע] נעמן, מעשה ידי <אמן> [... נביאים] נביאי האמת והצדק, מחזיקי ה[בד]ק, [...] סגולה, כי לאלי"ם מגיני ארץ <מאד נעלה>, לך דומיה תהלה, נורא עלילה, כי אין מלה [בלשוני] הן יי' ידעת כולה, [...] כל יקר ראתה עינו בפלי יקר [ת]וספת מר[בה?], על כן חסדך אלי"ם מה יקר, ימין <יי' רוממה> ימין יי' עושה חיל, ואדם ביקר, כי הביאני עד הלום אל הר גבוה ותלול, <נפך ספיר> ויהלום, להלום ולחפור בדקר, ודבר יי' היה יקר, [...] י[שקע?] מים עמוקים עצה

⁷⁹ י' בלאך (מהדיר), ספר תהלים עם שני באורים: הבאור האחד מאת הגאון אור עולם וקדושו מרן שמואל לאניידו זצלה"ה אשר קראתי בשם תרועת מלך, והבאור השני מאת הגאון המפורסם בכל הארץ מרן עזריה פיגו זצלה"ה אשר פי יקבנו חבל נעים, אופן תרכ"ג.

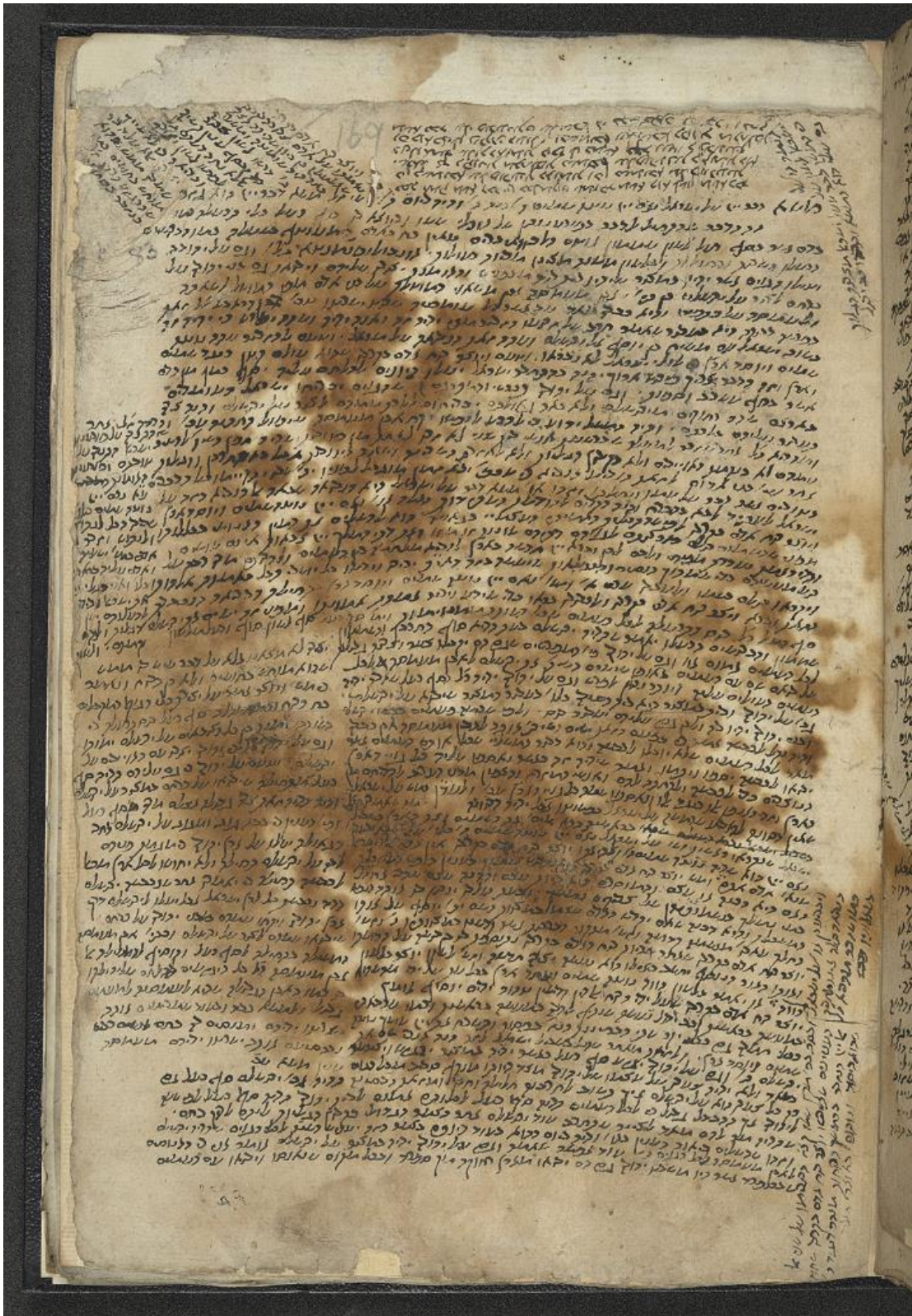
⁸⁰ ש"י הלוי (עורך ראשי), אוצר מגילת אסתר, והוא פתשגן כתבים: דרשות וחידושים מאירים מכתבי יד ודפוסים נדירים משבעת רואי פני המלך היושבים ראשונה, פתח תקווה תשע"ו.

⁸¹ רשימה מפורטת אך לא ממצה הובאה אצל פוזיילוב, גדולי רבני סוריה, עמ' 25, 27, 29.

⁸² פוזיילוב, גדולי רבני סוריה, עמ' 21–22.

⁸³ 10, עמ' 54ב.

[... ח]בל נביאים, הלך החבל אחר הדלי, מי לי [ב]שמים לרום וארץ לעומק, והסב לב
[...], ר, צמאה נפשי כמה בשרי ואני עיף ויגע, [?] [כמה ד] [ע?] ו עלי, יומם יצוה
>י"י חסדו ל< עזר על דבר כבוד שמו לשרת בקודש מן הבא בידי, ובלילה שירה עימי ב[??]
[...]. אנן אגיי [רי] דיומא אנן, יזפינן ביממא ופרעינן בליליא, אין רינה של
תורה אלא בלילה, יחדיו נמתיק סוד בבית אלי"ם הרא [?] בהראותו את
עושר כבוד מלכותו מלכות שמים ואת יקר תפארת גדולתו,
ימים רבים ראיתי מראות הצובאות דברי הנביאים [...]
אלי"ם נובעים לעיני כמעייין גנים וכבאר מים חיים
ונוזלים מלבנון, אף לילות יסרוני כליותי כליות
יועצות עצות מרחוק, יי' לי בעוזרי אשר לא
שויתי ולא עלתה על לבי, יי' בוקר תשמע
קולי בוקר אערוך לך ואצפה, יגמור
בעדי להוציא כלי למעשהו.

כ"י 3ל, עמ' 83א: הערת הגיליון השמאלית נכתבה לפני המשך כתיבת גוף הטקסט, והובילה לצמצום אורך השורות הבאות בגוף הטקסט (© British Library Board).